

**Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка**

На правах рукопису

ПОНТКОВСЬКА ДІАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.922.4: 159.923.2 – 057.875

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

**Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук**

**Науковий керівник –
Співак Любов Миколаївна,
доктор психологічних наук, доцент**

Кам'янець-Подільський – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ	10
1.1. Основні наукові підходи до вивчення проблеми розвитку ідентичності.....	10
1.2. Психологічна сутність і структура феномена «національна ідентичність».....	23
1.3. Аналіз досліджень проблематики розвитку національної ідентичності студентської молоді у просторі психології.....	43
Висновки до першого розділу.....	59
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСТВА	63
2.1. Організація і психодіагностичний інструментарій емпіричного етапу дослідження психологічних особливостей розвитку національної ідентичності студентів.....	64
2.2. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентства.....	74
2.3. Психологічні особливості розвитку афективного компонента національної ідентичності студентської молоді.....	91
Висновки до другого розділу.....	111

РОЗДІЛ 3. ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТУДЕНТІВ.....	115
3.1. Теоретичне обґрунтування програми формування національної ідентичності у студентської молоді.....	116
3.2. Організація та зміст програми формування національної ідентичності у студентства.....	122
3.3. Результати апробації програми формування національної ідентичності у студентів.....	146
Висновки до третього розділу.....	160
ВИСНОВКИ.....	163
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168
ДОДАТКИ.....	190

ВСТУП

Актуальність теми. Соціокультурне входження української держави до світового суспільного простору в епоху інтенсивних глобалізаційних процесів зумовлює значущість і актуальність проблеми розвитку національної ідентичності її молодих громадян. Формування національної ідентичності студентів є одним із пріоритетних завдань Концепції національно-патріотичного виховання дітей та молоді. Нагальна потреба вирішення цього важливого державного завдання спрямовує сучасну вітчизняну психологічну науку і педагогічну практику на ретельне вивчення особливостей розвитку та розробку ефективних програм формування національної ідентичності у студентської молоді.

Проблема ідентичності залишається однією з найактуальніших у зарубіжній і вітчизняній психології. Різні наукові підходи та аспекти її вивчення висвітлено у працях А. Бандури, Е. Еріксона, М. Куна, Т. Макпартленда, Дж. Міда, Р.В. Каламаж, К.В. Коростеліної, Г. Теджфела, Дж. Тернера, З. Фройда, Т.М. Яблонської, В.О. Ядова та ін. Найчастіше ідентифікація розглядається як важливий механізм соціалізації, що виявляється у прийнятті індивідом соціальної ролі, в усвідомленні ним групової належності, формуванні соціальних установок тощо. Ідентичність, що є результатом ідентифікації, трактується як усвідомлене самовизначення особистості, соціального суб'єкта.

Важливою частиною проблеми ідентичності є проблема національної ідентичності, різні аспекти якої вивчали А.С. Баронін, М. Барретт, Ю.В. Бромлей, М.Й. Боришевський, Г.Б. Гандзілевська, П.І. Гнатенко, В.М. Павленко, М.І. Пірен, Е.Д. Сміт та ін. Проблематику етнічної ідентичності досліджували І.В. Данилюк, В.Б. Євтух, Г.С. Лозко, А.А. Налчаджян, Г.У. Солдатова, Т.Г. Стефаненко та ін.

Процес ідентифікації, у результаті якого в особистості формується низка ідентичностей, зокрема й національна, інтенсифікується в студентському віці. Питанням гуманізації національної освіти і національного виховання, оптимізації розвитку національної ідентичності та національної самосвідомості студентської молоді присвячено наукові праці В.П. Андрущенка, І.Д. Беха, В.В. Борисова, М.Й. Боришевського, В.Г. Кременя, С.Д. Максименка, В.П. Москальця, І.Д. Пасічника, Д.О. Тхоржевського та ін. Проте у психологічній науці виявлено небагато теоретико-практичних досліджень проблематики розвитку національної ідентичності студентів (А.М. Березін, Л.М. Співак, О.В. Шевченко та ін.).

Встановлена соціальна значущість і недостатня розробленість теоретичних і прикладних аспектів проблеми розвитку національної ідентичності студентів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану наукової діяльності кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, здійснене в межах науково-дослідної теми «Теоретико-методичне обґрунтування оптимізації навчально-виховного процесу студентської молоді у ВНЗ» (державний реєстраційний номер 0113U004348). Тему дисертаційного дослідження затверджено Вченою радою Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол № 1 від 28. 01. 2010 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 4 від 25. 05. 2010 р.).

Мета дослідження: теоретично та емпірично вивчити психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді,

розробити та апробувати програму формування національної ідентичності в студентів.

В основу дослідження покладено **припущення** про те, що розвиток компонентів національної ідентичності студентів окремих спеціальностей може бути недостатнім; підвищенню рівня національної ідентичності студентської молоді сприятиме застосування ефективної програми формування цього феномена у навчально-виховному процесі вищого навчального закладу.

Завдання дослідження:

- 1) здійснити аналіз основних наукових підходів та обґрунтувати теоретичні основи вивчення розвитку національної ідентичності студентства;
- 2) визначити комплекс методів дослідження і встановити критерії, рівні та показники розвитку національної ідентичності студентської молоді;
- 3) емпірично дослідити психологічні особливості та чинники розвитку компонентів національної ідентичності студентів;
- 4) сконструювати психологічну модель, розробити та апробувати програму формування національної ідентичності у студентської молоді; сформулювати методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів.

Об'єкт дослідження: національна ідентичність студентської молоді.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку національної ідентичності студентської молоді.

З метою розв'язання поставлених у дисертації завдань було використано комплекс теоретичних та емпіричних **методів**: аналіз і систематизація наукової літератури, порівняння й узагальнення результатів теоретичних та емпіричних досліджень; модифіковані нами методики вимірювання етнічної ідентичності Дж. Фінні та «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда; бесіди, самоопис «Я – українець» («Я – українка»), твір за

темою: «Традиції нашої родини» (для вивчення особливостей і чинників розвитку *когнітивного* компонента національної ідентичності); методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності О.М. Татарка і Н.М. Лебедевої, «Хто Я?» і «Типи етнічної ідентичності» Г.У. Солдатової й С.В. Рижової (для вивчення особливостей і чинників розвитку *афективного* компонента національної ідентичності); методи математичної статистики – методи описової статистики, t-критерій Ст'юдента, χ^2 -критерій Пірсона.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі вищих навчальних закладів міст Київ, Львів, Харків, Рівне і Бердянськ. У дослідженні взяли участь 527 студентів віком 17-22 рр. денної та заочної форм навчання і 35 викладачів, за національністю – українці.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

- *вперше* емпірично досліджено психологічні особливості розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів різних спеціальностей; встановлено критерії (усвідомленість студентами своєї національної належності; емоційне ставлення студентів до власної національної належності; емоційне ставлення студентства до представників своєї та чужих націй), показники, рівні (високий, середній, низький) і чинники розвитку національної ідентичності студентської молоді; створено психологічну модель формування національної ідентичності у студентів; обґрунтовано психолого-педагогічні умови та розроблено й апробовано програму формування національної ідентичності у студентської молоді; сформульовано методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів;

- *уточнено* психологічну сутність і структуру феномена «національна ідентичність» особистості;

- *набули подальшого розвитку* уявлення про психологічні засоби формування національної ідентичності особистості.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблені та апробовані комплекс психодіагностичних методик і програма формування національної ідентичності у студентів можуть використовуватися практичними психологами, викладачами та наставниками академічних груп у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів. Результати дисертації можуть застосовуватися у процесі викладання низки навчальних дисциплін – «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Соціальна психологія», «Етнопсихологія».

Результати дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес: Бердянського державного педагогічного університету (довідка № 54-08/ 686 від 12. 05. 2014 р.), Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 217 від 06. 12. 2013 р.), Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка (довідка № 104 від 17. 04. 2013 р.), Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича (довідка № 10 / 14-511 від 20. 02. 2014 р.).

Особистий внесок здобувача. В публікаціях, що були написані у співавторстві, здобувачеві належить: «Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці» – теоретичний аналіз досліджень (50 %), «Проблема національної ідентичності особистості у просторі вікової психології» – уточнення психологічної структури феномена «національна ідентичність» (50 %), «Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності» – аналіз останніх досліджень і публікацій та окремі емпіричні результати (50 %), «Значимість національної самоідентичності в юношеском возрастe» – уточнення психологічної сутності та структури феномена «національна ідентичність» (50 %), «Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому

навчальному закладі» – теоретичний аналіз сучасних наукових робіт (50 %).

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дисертаційного дослідження обговорювалися на таких наукових конференціях, як: Міжнародна науково-практична конференція «Психологія особистості: теорія, досвід, практика» (Одеса, 2012); 4-та Міжнародна наукова конференція «Сучасні проблеми теоретичної і прикладної психології» (Єреван, 2013); X Міжнародна науково-практична конференція «Наукова індустрія європейського континенту-2014» (Прага, 2014); Міжнародна наукова конференція «Pedagogy and Psychology In an Era of Increasing» (Будапешт, 2016); II Міжнародна науково-практична конференція «Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя» (Луцьк, 2016); Всеукраїнська науково-практична конференція «Теоретико-методологічні та прикладні аспекти психології особистості», присвячена 110-річчю з дня народження Г.С. Костюка (Кіровоград, 2009); Всеукраїнська науково-практична конференція «Розвиток професійної ідентичності у процесі вузівського навчання» (Рівне, 2010); XVI Всеукраїнська науково-практична конференція «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2012); на звітних наукових конференціях Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка.

Публікації. Основні теоретичні положення та емпіричні результати дослідження розкрито в 16 публікаціях, із них 6 – у наукових фахових виданнях України (зокрема у 2, що включені до міжнародних наукометричних баз); 2 – у наукових періодичних фахових виданнях інших держав; 8 – в інших наукових виданнях і матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТІВ

У першому розділі представлено результати теоретичного аналізу провідних наукових підходів учених до вивчення проблеми ідентичності загалом і національної ідентичності зокрема у зарубіжній і вітчизняній психології. Розкрито психологічну сутність, структуру та співвідношення понять «ідентифікація» та «ідентичність». Проаналізовано основні наукові підходи вчених ряду галузей гуманітарних знань до дослідження сутності та структури понять «національна ідентичність», «етнічна ідентичність», «національна ідентифікація», «етнічна ідентифікація». Висвітлено й уточнено психологічну сутність і структуру поняття «національна ідентичність особистості». Встановлено співвідношення сутності понять «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність», виокремлено їх спільні та відмінні ознаки. Подано розуміння національної ідентифікації як основного психологічного механізму розвитку національної ідентичності особистості. Проведено психологічний аналіз сучасних досліджень зарубіжних і вітчизняних науковців, які присвячені різним аспектам проблеми розвитку національної та етнічної ідентичності студентів і проводилися у певних галузях психології. З'ясовано стан дослідженості проблематики розвитку національної ідентичності студентської молоді в сучасній вітчизняній психологічній науці.

1. 1. Основні наукові підходи до вивчення проблеми ідентичності

В умовах інтенсифікації інтеграційних процесів, які тривають у багатьох державах світу, в науковому просторі психологічної науки проблема

ідентичності не втрачає своєї актуальності й досі. Різні підходи до вивчення цієї проблеми розкрито у низці наукових праць зарубіжних (А. Ватерман, В. Джеймс, Р. Джекінс, Е. Еріксон, Дж. Колеман, Дж. Марсія, Д. Маттесон, Дж. Мід, Г. Таджфел, З. Фройд та ін.) і вітчизняних (Р.В. Каламаж, А.Б. Коваленко, К.В. Коростеліна, Т.М. Яблонська та ін.) учених. Водночас, не зважаючи на значний науковий інтерес психологів, єдності у трактуваннях психологічної сутності та структури феномена «ідентичність» не встановлено. Тому нагальною виявилася потреба в розгляді, аналізі та узагальненні основних наукових поглядів задля уточнення розуміння цього феномена в межах нашого дисертаційного дослідження. Адже поняття «ідентичність» виступає родовим для поняття «національна ідентичність».

Так, уперше, в руслі психоаналітичного підходу, поняття «ідентифікація», що перебуває у нерозривному тісному зв'язку з поняттям «ідентичність», ввів до наукового обігу і розпочав вивчати З. Фройд. Учений розкрив сутність першого у кількох ракурсах. Спочатку він застосував його задля інтерпретації різних явищ патологічної депресії. Згодом – задля пояснення сновидінь і таких процесів, у яких дитина засвоює взірці поведінки значущих дорослих, відбувається розвиток її «супер-его», а також ототожнення з дорослим певної статі. Згідно із зазначеним, психолог виокремив кілька форм ідентифікації. Однією з них він вважає первинну чи тотальну ідентифікацію як примітивну форму емоційної прихильності дитини до матері. Пізніше ця форма змінюється на вторинну чи тотальну ідентифікацію, що виконує функцію захисного механізму для дитини. Такий механізм допомагає дитині впоратися з неспокоєм, що зумовлений «загрозою» авторитету з боку конкретного близького значущого дорослого (найчастіше – батька). Тому в цей період дитинства ідентифікація пов'язана із засвоєнням окремих учинків батька, що пов'язано з появою в дитини комплексу Едипа. Виникнення цієї форми ідентифікації зумовлено

амбівалентними прагненнями маленького хлопчика – зайняти місце свого батька та уникнути покарання з його боку.

З огляду на це, відзначимо амбівалентний характер вторинної ідентифікації. Окрім цього, нагадаємо, що ідентифікація трактувалася вченим як основний механізм взаємодії соціальної групи та людини. Розуміння ідентифікації в такому ракурсі уможливило здійснення аналізу групових взаємодій, а саме: особливостей розвитку позитивного ставлення людини до представників своєї та негативного – чужої групи. Водночас ідентифікацію особистості з лідером своєї групи та позитивні емоції у ставленні до її представників, що сприяє розвитку інгрупової згуртованості, З. Фройд пов'язав із ідентифікацією сина зі своїм батьком. Натомість агресію, вороже ставлення до представників інших груп, що зумовлює виникнення аутгрупової ворожості – з негативними емоціями сина у ставленні до батька [155; 161].

Отже, ідентифікація людини з лідером чи іншими значущими представниками соціальної групи (зокрема етносу й нації) є підґрунтям розвитку цієї групи. На нашу думку, положення вченого про психологічні чинники інгрупової згуртованості (ідентифікація особистості з лідером конкретної групи, якою може бути й нація, та її позитивне емоційне ставлення до представників цієї групи) є важливими для вивчення процесу розвитку національної ідентичності студентської молоді та чинників досліджуваного процесу.

Новий аспект проблеми ідентифікації та ідентичності в межах постфройдизму розкрив Е. Еріксон. Об'єктом наукового інтересу психолога виступили особливості прояву ідентичності людини за критерієм її особистого досвіду. За його переконаннями, відчуття людиною власної ідентичності виявляється у відчуттях нею своєї тотожності та неперервності в історичному ракурсі як особистості. Усвідомлення відчуття людиною власної особистісної ідентичності зумовлено як сприйняттям нею своєї

тотожності та неперервності життя у часових і просторових вимірах, так і визнанням цієї тотожності й неперервності іншими людьми. На погляд ученого, інтенсифікація розвитку відчуття ідентичності особистості триває протягом онтогенезу. Зокрема з дорослішанням особистість розпочинає усвідомлювати неперервність самоідентичності у вимірах часу – між власним минулим, теперішнім і майбутнім, а також своє сприймання очікувань щодо неї з боку значущих інших [167].

Із метою глибшого розуміння сутності поняття «ідентичність» на особливу увагу заслуговує розгляд і таких наукових положень Е. Еріксона. Психолог вважав, що значний вплив на становлення особистості та її ідентичності мають результати (успішні чи неуспішні) проходження нею криз на усіх стадіях розвитку. Зважаючи на це положення, сутність поняття ідентичності він розуміє як усвідомлення людиною почуття власної особистісної тотожності та її несвідомі прагнення до особистісної цілісності, а також як усвідомлення своєї солідарності з ідентичністю групи та ідеалами цієї групи. Розвиток ідентичності людини залежить від низки психосоціальних чинників (конкретних подій у минулому й теперішньому часі, кризових періодів і змін в історії суспільства та т. ін.), що заважають цьому процесові, від її впевненості в тотожності й цілісності значущих інших. Тому самоідентичність особистості з'являється унаслідок процесу інтеграції її соціальних ролей у минулому і теперішньому та образів свого «Я» [156, с. 168-191; 167].

Отже, за позицією Е. Еріксона, психологічна сутність ідентичності виявляється у внутрішній тотожності й цілісності особистості. Натомість основними ознаками ідентичності вчений визначив такі, як: 1) внутрішня тотожність людини та інтегрованість щодо часових вимірів – міцно пов'язаними із теперішнім часом, є її минуле та майбутнє; 2) внутрішня тотожність й інтегрованість людини щодо такого виміру, як простір – сприймання людиною власної цілісності у будь-якому місці, що пов'язано з

внутрішньою зумовленістю її дій і поведінки; 3) переживання людиною стану ідентичності чи її кризи відбувається у процесі її взаємодій зі значущими іншими людьми.

Доречно підкреслити і те, що за переконаннями психолога, відчуття людиною своєї ідентичності з'являється після розв'язання нею кризи, яка може виникати на п'ятій стадії її психосоціального розвитку – в юності. До системи ідентичності особистості синтезується низка різних видів ідентичності (сімейна, громадянська, національна та ін.), що є результатами її чисельних ідентифікацій не лише зі значущими людьми, а й із групами. Відзначимо і значущість для нашого дослідження думки психолога про основні чинники розвитку ідентичності особистості. Думаємо, що ці чинники, зокрема психосоціальні, є вельми актуальними й для процесу розвитку національної ідентичності особистості.

Теоретичні постулати Е. Еріксона зумовили зростання наукового інтересу дослідників до феномена «ідентичність» у психологічній науці. Зокрема важливе місце цей феномен посів у дослідженнях Дж. Марсія. Психологові вперше вдалося не лише здійснити його теоретичний аналіз, а й експериментально підтвердити положення, які сформулював Е. Еріксон, а також і власні. За розумінням Дж. Марсія, феномен ідентичності, як структура «єго», є внутрішньою, динамічною системою здібностей, переконань та особистої історії кожного індивіда, що самостворюється. На думку вченого, ця структура виявляється у шляхах виходу людини з кожної кризової ситуації в її житті, паттернах вирішення проблем тощо [179].

У межах емпіричного вивчення феномена «ідентичність» Дж. Марсія виокремив основні параметри, що засвідчують досягнення особистістю зрілої ідентичності. На погляд ученого, такі параметри стосуються вибору, що є важливим у житті кожної людини, а саме – її професійної діяльності, релігійних і політичних уподобань. А тому, за його позицією, цими параметрами виступають переживання особистістю кризи та становлення

системи її переконань. Зазвичай, такий усвідомлений вибір індивід робить у молодості. Водночас здійснення цього вибору може призводити до кризи, натомість переконання презентують індивідуальний унесок молодої людини.

В емпіричному ракурсі ідентичність може перебувати у таких статусах, як дифузна ідентичність, передчасна ідентичність, мораторій і досягнута ідентичність. Свідченням дифузної ідентичності виступає відсутність чітко визначених цілей і цінностей у людини та прагнень до такої визначеності, а також відсутність переживань, що пов'язані зі станом кризи ідентичності. Проявами цього статусу ідентичності є невизначеність особистості щодо своєї професії, релігійних уподобань, етнічної чи національної належності та т. ін. Наявність передчасної ідентичності відбиває сформована система цілей і цінностей в особистості, яка ще не переживала такого стану, що пов'язаний із кризою ідентичності. Появу такого стану ідентичності зумовлено зовнішнім, соціальним впливом, а не самостійним вибором особистості. Статус мораторію віддзеркалює переживання людиною стану кризи ідентичності та спроби подолати цю кризу. Цей статус виявляється у неготовності особистості самостійно приймати рішення і виконувати певні обов'язки. Досягнута ідентичність, що з'являється внаслідок переживання особистістю кризового стану та успішного самостійного розв'язання такого стану, засвідчує низка переконань, цінностей і цілей, що є важливими для цієї особистості [178]. Отже, за Дж. Марсія, розвитку ідентичності особистості сприяє успішне розв'язання нею різних життєвих проблем і прийняття рішень, що стосуються її самої та власного життя. Підкреслимо, що презентовані положення є важливими задля вивчення усіх видів ідентичності особистості, зокрема й національної, на різних вікових етапах.

Водночас доречно зауважити, що людина не переживає стан кризи ідентичності протягом усього життя, адже такі стани стосуються лише конкретних проблем у певні періоди її життєдіяльності. У зв'язку з цим ідентичність здебільшого має дифузний статус. Тому Д. Маттесон [180] і

Дж. Колеман [174] наголосили, що у різні періоди життя перед людиною постають неоднакові проблеми, що й призводить до такого ж нерівномірного розвитку ідентичності.

Ідеї Дж. Марсія про статуси ідентичності дістали подальший розвиток не лише в роботах Д. Маттесона і Дж. Колемана, а й інших учених. Зокрема А. Ватерман висловив думку про те, що ідентичність розвивається в процесі низки виборів людини, які залежать один від іншого. Здійснення таких виборів сприяє визначенню особистістю власних переконань, цінностей і цілей, а отже зростанню у неї чіткості самовизначення. Натомість переконання, цілі та цінності людини психолог вважає складниками її ідентичності. Процесуальну сторону ідентичності відбивають засоби, які людина використовує задля вибору та оцінювання таких складників своєї ідентичності в майбутньому. Важливим проявом змістової сторони ідентичності є смисл переконань, цілей і цінностей, які обрано людиною. За переконаннями вченого, процес розвитку ідентичності не завжди є прямолінійним, адже він може відбуватися і в зворотному напрямку. Тому кризовий стан ідентичності, що поєднується з її дифузністю, можуть знову переживати люди, які мають досягнути ідентичність [190].

Як і учені, погляди яких висвітлено вище, В. Джеймс також підкреслив тісний зв'язок ідентичності з емоціями людини. На його думку, відчуття ідентичності виявляється у настроях і емоціях людини; водночас слово, хоч і не є проявом ідентичності, виступає засадами усіх її прагнень [44].

Важливі положення про ідентичність у межах символічного інтеракціонізму сформулював Дж. Мід. Учений влучно визначив ідентичність як здатність особистості сприймати власне життя та поведінку з позиції одного цілого. Водночас він підкреслив, що ідентичність особистості розвивається в процесі набуття нею соціального досвіду, а отже, у взаємодіях із іншими людьми. Тому одиницею аналізу ідентичності психолог обрав взаємодію, в процесі якої (здійснення спільних дій із іншими людьми)

відбувається самоусвідомлення, а отже, і розвиток особистості. Важливого значення у цих взаємодіях він надав вербальній і невербальній комунікації. Саме завдяки комунікаціям розвиток ідентичності особистості відбувається від неусвідомлюваної до усвідомлюваної нею форми. Натомість усвідомлювана ідентичність пов'язана зі здатністю особистості до рефлексії.

Основними чинниками розвитку ідентичності виступає як суспільство, що визначає закони життєдіяльності людини, так і вона сама, здійснюючи самостійний вибір переконань, цілей і цінностей, які утворюють її індивідуальну особистісну підструктуру. Окрім цього, вчений уперше розглянув ідентифікацію як значущий механізм соціалізації людини, що виявляється у прийнятті нею соціальної ролі у процесі входження до певної соціальної групи, в усвідомленні своєї належності до цієї групи, формуванні соціальних атиюдів і т. ін. [181]. Відзначимо, що основна ідея теорії Дж. Міда полягає в підкресленні усвідомлення людиною своєї ідентичності. Не менш важливими для нашого дослідження є висновки вченого про види ідентичності (колективну та індивідуальну) і чинники її розвитку, що пов'язані з впливом суспільства та індивідуальною позицією особистості.

З-поміж ідей сучасних прихильників символічного інтеракціонізму, зокрема такого його напрямку, як процесуальний інтеракціонізм, на особливу увагу заслуговують ідеї Р. Джекінса. Дослідник установив, що нині багатьом людям притаманне переживання стану невизначеності своєї ідентичності, що зумовлене збільшенням процесів міжкультурних взаємодій, міграцією, значними суспільними і політичними трансформаціями, які відбуваються у світі. Тому, на противагу своїм попередникам, він вважає, що не варто чітко диференціювати колективну та індивідуальну ідентичність. Адже у колективній ідентичності підкреслюються якості, що є схожими у багатьох людей, а в індивідуальній – вирізнявальними з-поміж інших. Водночас індивідуальна ідентичність все ж існує в соціальних групах.

У зв'язку з окресленим Р. Джекінс виокремив два види ідентичності – номінальну та віртуальну. За розумінням ученого, номінальну ідентичність («маску», «парасольку») віддзеркалюють різні символічні атрибути, що пов'язані з належністю людини до конкретної національної (етнічної) групи. Зокрема – це національна мова, звичаї, традиції, костюм тощо. Натомість віртуальну ідентичність, що стосується буденного життя людини в певній національній (етнічній) групі, вирізняє її індивідуалізованість [175].

Вважаємо, що презентовані ідеї вченого є досить важливими задля вивчення розвитку національної ідентичності молодих українців на сучасному етапі становлення нашої держави, на тлі інтенсивних трансформаційних та інтеграційних процесів. У зв'язку з цим думаємо, що інтенсивні трансформаційні та інтеграційні процеси, які відбуваються в державі, можуть виступати важливим соціальним чинником розвитку національної ідентичності студентської молоді.

Вважаємо, що з метою глибшого розуміння сутності ідентичності важливо розглянути наукові положення Дж. Хабермаса, які розширюють розуміння цього феномена в межах символічного інтеракціонізму. Соціолог обґрунтував концепцію балансу ідентичності. За його уявленнями, Я-ідентичність з'являється внаслідок балансування двох видів ідентичності – особистісної (вертикальний вимір) і соціальної (горизонтальний вимір). Цей баланс підтримується рядом інтерактивних технік, із-поміж яких провідне місце він надав мові. Усвідомлення людиною типових та особливих рис власної ідентичності відбувається в процесі її соціалізації [176]. Підкреслимо, що мова виступає не лише важливою технікою підтримки балансу Я-ідентичності загалом, а й її національного складника зокрема, тобто національної ідентичності особистості.

В межах когнітивної психології Г. Таджфел обґрунтував теорію соціальної ідентичності. Одним із основоположних у цій теорії виступив процес соціальної ідентифікації. Загалом Г. Таджфел та інші прихильники

цієї теорії (Г. Брейкуелл, Дж. Тернер та ін.) трактують ідентичність як когнітивну систему, що сприяє саморегуляції поведінки особистості в різних ситуаціях. До такої системи належить особистісна та соціальна ідентичність. За їх позицією, особистісна ідентичність виявляється у самовизначеннях людини, зокрема у позиціонуванні нею різних власних якостей (фізичних, інтелектуальних, моральнісних та ін.). Натомість соціальна ідентичність з'являється в результаті інтеграції множини соціальних ідентифікацій, які використовуються людиною задля самовизначення як представника певної групи (зокрема й нації). Окрім цього, вчені наголосили, що кожній людині притаманна потреба в позитивній соціальній ідентичності, яку зумовлено її емоційною прихильністю до інгрупи, порівняно з аутгрупою [187-189].

Підсумовуючи розглянуті наукові положення зарубіжних психологів про сутність і структуру феномена «ідентичність», важко не погодитися з висновком Н.В. Антонової про те, що в межах психоаналізу, символічного інтеракціонізму та когнітивної психології основними є такі ідеї: в онтогенезі соціальна ідентичність розвивається раніше, зумовлюючи наступний розвиток особистісної ідентичності; процес розвитку ідентичності, що триває протягом усього життя людини, вирізняється змінністю та нерівномірністю у зв'язку з можливими кризовими періодами; значний вплив на сутність і структуру ідентичності мають рішення, які особистість приймає в кризових, проблемних ситуаціях її життя; здебільшого, умови та чинники становлення ідентичності є психосоціальними, оскільки вони пов'язані зі стосунками між людьми; зміна соціальної ситуації розвитку особистості відповідно призводить і до змін у змісті та структурі її ідентичності [7].

Підкреслимо, що динаміка ідентичності на різних онтогенетичних етапах виявляється в таких її характеристиках, як стійкість і нестійкість. Так, стійкість ідентичності засвідчує її чіткість, визначеність, часова тривалість; нестійкість – змінність «Я», розбалансованість [13].

У галузі соціальної психології феномен соціальної ідентичності досліджувала К.В. Коростеліна. Зокрема вчена виокремила у структурі цього феномена такі види ідентичності, як: стрижневі, локальні та короточасні. За її розумінням, домінування та стійкість вирізняють стрижневі чи базові ідентичності. Змінність і варіативність – локальні ідентичності. Натомість короточасні (або ситуативні) ідентичності пов'язані з недовготривалими ситуаціями. Проте останні ідентичності можуть трансформуватися у локальні чи навіть у базові, якщо вони глибоко усвідомлюються та приймаються особистістю [60-62]. Думаємо, що протягом онтогенезу подібні трансформації можуть стосуватися й національної ідентичності.

За позицією А.Б. Коваленко і М.Н. Корнєва, поняття «ідентифікація» найчастіше трактується як механізм міжособистісної регуляції людської поведінки у спілкуванні. Адже ототожнення особистості зі значущими іншими (до яких зокрема можуть належати і представники конкретної групи – нації) суттєво сприяє їх взаєморозумінню в процесах спілкування і спільної діяльності [57]. З огляду на висвітлену позицію, вважаємо, що в межах різних галузей психології сутність ідентифікації може розкриватися щодо об'єкта їх вивчення. А саме: в соціальній психології – щодо групи чи особистості, у віковій – особистості.

Проте, в межах нашого дослідження вартий уваги й дещо інший соціальнопсихологічний ракурс розуміння процесу ідентифікації та його результату – ідентичності. Так, перше поняття розкрито щодо групи та особистості. Друге, що співзвучне позиції Е. Еріксона – лише особистості. Ідентифікацію визначено як процес ототожнення (уподібнення) особистістю себе з іншою людиною чи групою на засадах емоційного зв'язку. Натомість процес ідентифікації, що стосується лише особистості, виявляється у засвоєнні нею цінностей, ролей і моральних рис значущих інших, передовсім батьків. Окрім цього, ідентифікацію особистості розглянуто як процес копіювання нею думок, почуттів і дій значущого іншого, котрий є моделлю.

Ідентичність віддзеркалює збереження і підтримання особистістю своєї цілісності, тотожності та неперервності історії власного життя [87].

За узагальненим визначенням Т.М. Яблонської, в галузі вікової психології ідентичність особистості виступає як складна динамічна система, що містить її уявлення про саму себе та переживання, пов'язані з ними. Ця система «...складається в результаті синтезу визначень індивіда значущими іншими та його самовизначень і апробується в акті вибору» [170, с. 35]. За переконаннями вченої, до структури ідентичності особистості належать аспекти її самосвідомості, ціннісно-сміслова і регулятивна сфера [169; 170].

Задля поглиблення розуміння феноменів ідентифікації та ідентичності апелюємо й до їх словникових визначень.

Так, у словникові із соціальної психології за ред. М.Ю. Кондратьєва презентовано кілька визначень поняття «ідентифікація», від найперших до сучасних. Зокрема одне із перших трактувань цього поняття пов'язується з ідеями З. Фрейда та інших послідовників психоаналітичного напрямку. У руслі цього напрямку, ідентифікація трактується як «...емоційно-когнітивний процес неусвідомленого ототожнення суб'єктом себе з іншим суб'єктом, групою, взірцем» [128, с. 49].

У межах сучасних психологічних напрямів виокремлено три основних наукових позиції. Згідно першої, ідентифікація є процесом об'єднання людиною себе з іншою людиною чи групою, що базується на стійкому емоційному зв'язкові, а також свідоме зарахування до свого внутрішнього світу та прийняття як власних їх норм, цінностей, взірців. За другою позицією, ідентифікацію найвиразніше віддзеркалюють уявлення особистості про іншу людину як продовження її самої. Такі уявлення виявляються у приписуванні цій людині низки таких якостей, почуттів, прагнень, що властиві самій особистості. Третя позиція презентує ідентифікацію як механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого суб'єкта. Тому сутність ідентифікації відбиває занурення, перенесення людиною себе у життєвий

простір цього іншого суб'єкта, сприяючи засвоєнню його життєвих смислів [7; 54; 128]. Відзначимо важливість усіх розглянутих визначень задля узагальненого розуміння сутності ідентифікації в межах предмета нашого дослідження.

Натомість у словникові психолога-практика (укладач – С.Ю. Головін) ідентифікацію визначено як «...найважливіший механізм соціалізації, що виявляється в прийнятті індивідом соціальної ролі в процесі його входження до групи, в усвідомленні ним групової належності, формуванні соціальних установок і т. ін.» [120, с. 227]. Натомість поняття «ідентичність» у цьому словникові трактується з огляду на позицію Е. Еріксона. А саме – як «почуття набуття, адекватності та стабільного володіння особистістю власним Я незалежно від змінювань останнього і ситуації; здатність особистості до повноцінного розв'язання завдань, що з'являються перед нею на кожному етапі розвитку» [там само, с. 230].

Узагальнення основних наукових підходів зарубіжних і вітчизняних учених до вивчення проблеми ідентичності дозволило зробити такі висновки. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації. Сутність ідентифікації виявляється у прийнятті особистістю певної соціальної ролі у процесі її входження до соціальної групи (зокрема й нації), в когнітивно-емоційному процесі ототожнення цієї особистістю себе з іншим об'єктом (людиною чи групою), в усвідомленні нею своєї належності до цієї групи, становленні соціальних установок і т. ін. Сутність ідентичності особистості презентують її когнітивно-емоційні уявлення про власну тотожність із іншим об'єктом (людиною, групою). Психологічний смисл феномена «ідентичність» відбиває внутрішню тотожність і цілісність особистості. Цей феномен стосується як особистості, так і групи. Більшість учених диференціюють особистісну та соціальну ідентичності, одночасно підкреслюючи значний вплив групи на розвиток ідентичності людини.

Важливими чинниками процесу розвитку ідентичності є: конкретні події в минулому й теперішньому часі, кризові періоди і зміни в історії суспільства та т. ін.; набуття особистістю соціального досвіду у взаємодіях із іншими людьми; інтенсивні трансформаційні й інтеграційні процеси (соціальні); ідентифікація особистості з лідером та її позитивне ставлення до представників своєї групи; впевненість у тотожності й цілісності значущих інших (психологічні). Основним психологічним механізмом розвитку ідентичності визначено ідентифікацію, що пов'язана з взаємодією між особистістю та соціальною групою.

Розвиток ідентичності особистості, що містить низку різновидів ідентичності (статеву, сімейну, громадянську, національну та т. ін.) й триває протягом онтогенезу, є динамічним і нерівномірним процесом. Сукупність щойно перелічених видів ідентичності конструює цілісну соціальну ідентичність особистості, чільне місце в структурі якої, на нашу думку, займає національна ідентичність. Розкриттю психологічної сутності й структури цього досить складного і дуже важливого у психології феномена присвячено наступний підрозділ дисертації.

1. 2. Психологічна сутність і структура феномена «національна ідентичність»

Дослідження процесу розвитку національної ідентичності студентської молоді актуалізує потребу уточнення психологічної сутності та структури феномена «національна ідентичність» особистості та встановлення його співвідношення з іншим, досить близьким за змістовим і структурним наповненням поняттям «етнічної ідентичності».

Феномени «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність» були об'єктом наукового дослідження зарубіжних і вітчизняних учених у низці гуманітарних галузей знань – етнології, етнічній психології, філософії, соціальній психології, політології та ін. Водночас доцільно підкреслити, що вивченню окремих аспектів проблеми національної ідентичності присвячено праці А.С. Бароніна, М. Барретта, Ю.В. Бромлея, М.Й. Боришевського, П.І. Гнатенка, В.Г. Криська, В.М. Павленко, М.І. Пірен, Е.Д. Смідта та ін.; етнічної ідентичності – І.В. Данилюка, В.Б. Євтуха, Г.С. Лозко, О.М. Лозової, А.М. Львовичкіної, Ю.В. Мухликіної, А.А. Налчаджяна, Г.У. Солдатової, Т.Г. Стефаненко, В.Ю. Хотинець та ін.

Однак і досі ці феномени, як і багато інших етнопсихологічних понять, заслуговують на більш точне визначення, як відзначають сучасні вчені (Г.М. Андрєєва, В.М. Павленко та ін.). Адже їх унікальність вимагає таких особливих визначень, які б повною мірою розкривали психологічну сутність і структуру понять «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність», висвітлюючи водночас спільне та відмінне між ними.

З метою вирішення сформульованої проблеми проаналізуємо основні наукові позиції зарубіжних і вітчизняних учених із різних галузей гуманітарних знань щодо сутності цих понять.

У соціологічній науці вивченням сутності та структури феномена національної ідентичності займалися М. Барретт, М.І. Пірен, Е.Д. Смідт та ін.

За позицією Е.Д. Смідта, сутність феномена «національна ідентичність» полягає в усвідомленні особистістю власної належності до такої групи людей, як нація. Натомість націю вчений визначив як сукупність людей, що вирізняється своєю назвою, власною історичною територією, спільними міфами, історичною пам'яттю, масовою громадською культурою, економікою, однаковими для всіх юридичними правами й обов'язками. Він вважає, що сутність національної ідентичності віддзеркалюють колективний та індивідуальний аспекти. Зокрема колективна національна ідентичність

може пов'язуватися з поняттями «роду», «території» чи соціоекономічними характеристиками [122].

В структурі національної ідентичності М. Барретт виокремив два компоненти: когнітивний і афективний. На погляд ученого, зміст когнітивного компонента складають знання особистості про існування нації, її територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, зарахування себе до конкретної нації; приписування іншим представникам своєї нації низки констант (спільність походження, загальна спорідненість, типові якості, віра у наявність взаємозв'язку зі своєю національною групою). Афективний компонент національної ідентичності особистості найвиразніше відбивається у ступені прихильності та її актуальності. Ступінь прихильності особистості до національної ідентичності виявляється у значущості та почуттях щодо її належності до конкретної національної групи, зокрема у почуттях щодо проживання на території цієї групи. До афективного компонента національної ідентичності належать національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та т. ін. На думку М. Барретта, національний рівень ідентифікації містить такі дві складові, як: 1) етнічність; 2) національність [173].

За позицією В.Г. Криська, національну гордість віддзеркалюють почуття патріотизму і любові до своєї Батьківщини. Це важливе національне почуття також виявляється в усвідомленні особистістю своєї національної належності, зокрема в розумінні нею спільності мови, культури та інтересів нації для усіх її представників. Воно може стосуватися таких ознак нації, як її історія, культура, традиції, звичаї, природа. Розуміння і переживання особистістю аутентичності своєї нації є її національною гідністю [65; 168].

Висловлюючи згоду з презентованими науковими положеннями М. Барретта, В.Г. Криська, Е.Д. Сміда про структуру і сутність національної ідентичності та види національних почуттів, підкреслимо їх важливість у дослідженні розвитку цього феномена в студентській молоді.

За переконаннями М.І. Пірен, сутність національної ідентичності неможливо розглядати без урахування впливу спільної мови, території, культури, звичаїв і традицій, які об'єднують людей із однієї нації [104]. Вчена наголосила, що в умовах сьогодення актуалізується такий ракурс проблеми національної ідентичності, що стосується еліти нації. За її переконаннями, становлення національної ідентичності сучасної еліти нації виступає провідним чинником як консолідації кожного суспільства, так і запобігання й подолання глобалізаційних викликів націям-державам [103].

В етнології Ю.В. Бромлей розглянув сутність національної ідентичності, визначаючи структуру етнічної самосвідомості. За позицією вченого, як важливий складник останньої, національна ідентичність виступає уявленнями людини про типові якості та властивості свого етносу. Натомість згадані уявлення є не чим іншим, як етнічними аутостереотипами. Водночас він підкреслив тісний взаємозв'язок національної ідентичності з іншими складниками етнічної самосвідомості. А саме – з усвідомленням людьми власної належності до певного етносу, їх уявленнями про спільне походження, спільну історію тощо [25-27]. На нашу думку, в межах психологічної науки щодо особистості національну ідентичність у такому розумінні доцільно було б зарахувати до структури її національної свідомості. А складником національної самосвідомості особистості вважати національну самоідентичність, тобто її уявлення про власні типові якості як представника конкретної нації.

Глибокий теоретичний аналіз сучасних наукових робіт українських філософів і психологів дозволив установити, що у вітчизняному науковому просторі вивчалися лише окремі аспекти проблеми розвитку національної ідентичності особистості (А.С. Баронін, А.М. Березін, М.Й. Боришевський, Т.С. Воропаєва, Г.Б. Гандзілевська, П.І. Гнатенко, І.В. Данилюк, В.М. Павленко, Л.М. Співак, О.В. Шевченко та ін.).

Так, М.Й. Боришевський досліджував національну ідентифікацію громадян у контексті встановлення провідних чинників демократичних перетворень в українському суспільстві. Психолог визначив сутність цього процесу як усвідомлення людиною власної належності до конкретного етносу, нації та близькості, спорідненості з такою спільністю [23; 24]. Як ми бачимо, учений застосував термін «національна ідентифікація» як щодо нації, так і щодо етносу, вочевидь суттєво не розрізняючи ці групи. Підкреслимо, що він акцентує увагу на свідомому характері цього процесу.

За позицією А.С. Бароніна, процес національної ідентифікації презентує таке ототожнення людиною самої себе з нацією, що ґрунтується на якому-небудь зв'язкові, та прийняття нею до власного внутрішнього світу національних норм, взірців і цінностей. Важливу роль у цьому процесі вчений надав традиціям. За його розумінням, традиції виявляються у віруваннях, нормах поведінки, способах мислення та прагненнях, що були важливими для попередніх поколінь і залишаються такими для теперішнього покоління представників конкретної нації. За переконаннями психолога, традиції узгоджуються з національним ідеалом. Адже, якщо представники певної нації дотримуються її традицій, то тим самим вони підтверджують власну національну належність і засвідчують свою солідарність із нею [8]. Ми підтримуємо думку А.С. Бароніна про значущість дотримання особистістю традицій у розвитку її національної ідентичності.

Відзначимо, що погляду про осмислені особистістю духовні, історичні, громадянські та політичні цінності як підґрунтя розвитку її національної ідентичності дотримується й Г.Б. Гандзілевська. Окрім цього, психолог підкреслила, що важливою основою розвитку національної ідентичності особистості виступає її свідомий вибір [39].

Феномен «національна ідентичність» був об'єктом наукового інтересу вітчизняних учених – філософа П.І. Гнатенка та психологів В.М. Павленко і С.О. Тагліна. Відзначимо, що вчені висловили думки, які співзвучні поглядам

зарубіжних учених Е. Еріксона та Е. Сміта на цей феномен. Зокрема вітчизняні вчені підтримали положення про те, що ідентичність може бути груповою та індивідуальною. А також – про багатовимірність такого виду ідентичності, як національна. Адже складниками національної ідентичності є множина таких ідентифікацій людини, які стосуються маркерів нації – спільної історії, культури, міфів, території, економіки, держави (однакових прав і обов'язків її громадян). Стрижневими чинниками розвитку національної ідентичності вони вважають: національну самосвідомість, національну ідею, національні почуття, духовність, культуру нації та її економічну незалежність [41; 42; 90; 91].

Досліджуючи особливості самоідентифікації етнічних українців, які живуть на півдні української держави, Т.С. Воропаєва також підкреслила багатовимірність національної ідентичності громадянсько-політичного типу. Адже, за її позицією, сутнісне наповнення ідентичності цього типу є невід'ємним від низки таких видів ідентичності людини, як: етнічна, мовна, релігійна, регіональна, професійна, класова, вікова, статева та т. ін. [36; 37].

Більш глибокому розумінню ролі національної самоідентифікації у становленні особистості сприяє розгляд такої думки А.М. Березіна: «Прагнення до самоідентифікації з нацією, утвердження самоцінності історичної пам'яті, вибудова на її засадах аксіологічної системи є неодмінною передумовою самореалізації людини» [15, с. 8]. Продовжуючи презентовану думку психолога, можемо припустити, що позитивна національна ідентичність виступає стрижневою характеристикою самоактуалізованої особистості.

В дослідженні Л.М. Співак презентовано положення про тісний зв'язок національної ідентичності та національної самосвідомості особистості. Сутність останньої психолог розуміє як інтегративний процес пізнання себе й емоційно-ціннісного ставлення особистості до себе як суб'єкта певної нації, як носія низки її суб'єктивних (національна свідомість, національний

характер) та об'єктивних (мова, культура, територія, держава з певним політичним самоврядуванням і економічним розвитком) ознак, що забезпечує саморегулювання поведінки у внутрішньонаціональних і міжнаціональних взаємодіях. У структурі цього складного утворення вона виокремила три взаємопов'язані компоненти: 1) когнітивний (усвідомлені уявлення особистості про себе як представника певної нації); 2) емоційно-ціннісний (оцінювання особистістю себе як представника нації, її ставлення до себе як суб'єкта нації); 3) регулятивний – саморегуляція особистості у взаємодіях із представниками своєї та інших націй. Згідно з презентованим розумінням ученою психологічної сутності та структури феномена «національна самосвідомість», результатом процесу його розвитку вона вважає цілісне та інтегроване національне «Я». Цей основний результат трактується нею як система усвідомлених уявлень й емоційно-ціннісних ставлень особистості до себе як суб'єкта нації та носія її цінностей [133].

У межах нашого дослідження заслуговує на увагу і такий висновок Л.М. Співак: «Із огляду на специфіку національної самосвідомості особистості, у складі її ядра, національного «Я», важливо виокремити національну самоідентичність як результат усвідомлення та емоційного оцінювання цією особистістю власної належності до конкретної нації» [там само, с. 158]. Основним джерелом розвитку національної самосвідомості, а отже, і національної ідентичності особистості визначено спільну пам'ять представників певної нації про їх спільну історію.

Учениця М.Й. Боришевського, О.В. Шевченко розуміє поняття національної ідентифікації як процес самоотожнення, самоуподібнення особистості зі своєю нацією. На думку психолога, сутність цього процесу полягає у почутті належності людини до конкретної національної групи на основі стійкого емоційного зв'язку, що з'являється на основі розвинутої системи усвідомлених уявлень і оцінок різних ознак життєдіяльності цієї спільності, прийняття її цінностей і норм. Результатом національної

ідентифікації та самовизначення є національний «Я-образ», що містить систему знань і узагальнених уявлень особистості про себе як представника певної нації та з'являється в результаті її самопізнання. Вона підкреслила й те, що національна ідентичність, як складова соціальної ідентичності особистості, суттєво сприяє її самоактуалізації [163; 164]. Відзначимо, що ця думка дослідниці співзвучна погляду А.М. Березіна, який вже висвітлювався.

Доцільно також підкреслити, що О.В. Шевченко вживає терміни «національна ідентифікація» (презентуючи тему свого дослідження) та «етнонаціональна самоідентифікація» (висвітлюючи його предмет) як тотожні. Змішування етнічних і національних дефініцій помічено й у вище розглянутому трактуванні поняття «національна ідентифікація». На нашу думку, правомірність використання термінів «національна ідентифікація», «національна самоідентифікація», «етнічна ідентифікація», «етнічна ідентичність» чи «національна ідентичність» тощо як тотожних потребує глибшого обґрунтування.

Водночас зафіксоване в окремих роботах психологів змішування національних та етнічних дефініцій зумовило потребу теоретичного аналізу основних наукових підходів до вивчення сутності та структури феномена «етнічна ідентичність» і процесу його розвитку.

Так, глибоко вивчаючи феномен етнічної ідентичності, як важливий складник соціальної ідентичності особистості, Т.Г. Стефаненко вважає його результатом когнітивного та емоційного усвідомлення нею своєї належності до конкретної етнічної спільності. Психолог наголосила, що ідентичність віддзеркалює рівні ототожнення людини зі своїм етносом і його диференціації від таких інших груп. Тому вона пов'язала сутність етнічної ідентичності з переживанням особистістю взаємин її «Я» та етнічного середовища, тобто ототожненням нею себе з конкретною етнічною групою і відокремленням від інших таких груп за низкою етнодиференційних ознак (мовою, історичною пам'яттю, цінностями, релігією, традиціями, нормами,

уявленнями про рідну землю, міфами про спільних предків, національним характером, народним і професійним мистецтвом тощо).

За розумінням ученої, в психологічному ракурсі етнос виступає групою людей, які усвідомлюють себе його представниками на основі будь-яких етнодиференційних ознак, що сприймаються ними як природні та стійкі. Натомість поняття «етнічність», що певною мірою співвідноситься з феноменом «етнічна ідентичність», адже є підґрунтям для розвитку останнього, трактується нею як визначення особистістю своєї етнічної належності за об'єктивними ознаками (етнічна належність її батьків, мова, культура, місце народження) [146; 149].

Отже, за твердженнями психолога, розвиток етнічної ідентичності є когнітивно-емоційним процесом, що виявляється в ототожненні особистості з представниками своєї та її диференціації від представників інших (чужих) етнічних груп. Думаємо, що розвиток національної ідентичності особистості також доцільно розглядати як когнітивно-емоційний процес, який відбивається в її самоототожненні з представниками своєї та диференціації від представників інших націй.

Важливим вважаємо і підхід Т.Г. Стефаненко до розуміння структури етнічної ідентичності, в якій вона виокремила два компоненти: 1) когнітивний; 2) афективний. Когнітивний компонент презентують такі складові, як: етнічна обізнаність людини (її об'єктивні знання та суб'єктивні уявлення про специфіку своєї та чужих етнічних груп); етнічна ідентифікація (вживання людиною ентоніма, який віддзеркалює її сприйняття своєї належності до конкретного етносу). Афективний компонент відбивається в таких складових, як почуття, оцінки людини і значущість для неї належності до певної етнічної спільності. Характер (позитивне чи негативне) ставлення людини до етнічної групи виявляється у модальності її етнічних атитюдів, які можуть мати позитивний або негативний зміст, відповідно [там само].

В етнічній ідентичності Т.Г. Стефаненко виокремила два рівні: 1) свідоме; 2) несвідоме. Наголошуючи на цій важливій структурній особливості етнічної ідентичності, психолог зауважила, що «...етнічна ідентичність – це психологічна категорія, яка стосується усвідомлення індивідом належності до певної етнічної спільності, однак вона не обмежується цим, адже, по-перше, вона містить у собі пласт несвідомого, а по-друге, до неї належить емоційно-ціннісна значущість належності людини до якої-небудь спільності» [146, с. 14]. В структурі етнічної ідентичності вона виокремила такі складові, як сприймання, розуміння, усвідомлення, оцінювання і переживання людиною своєї належності до етнічної спільності [146; 149]. Важливим для нашого дослідження вважаємо погляд психолога на структуру етнічної ідентичності. Адже, з огляду на позиції М. Барретта й Е.Д. Смітта, сприймання, розуміння, усвідомлення, оцінювання і переживання особистості своєї належності до певної нації також можна зараховувати до складу когнітивного та емоційного (чи афективного) компонентів національної ідентичності.

В контексті вивчення психології міжетнічної напруженості сутність феномена «етнічна ідентичність» розглянула Г.У. Солдатова. За позицією вченої, цей феномен виступає невід'ємною частиною соціальної ідентичності та водночас є формою внутрішньоетнічних і міжетнічних взаємодій. Із-поміж особливостей етнічної ідентичності найважливішими вона вважає такі, як: спрямованість у минуле, що відбивається в культурних традиціях етносу; міфологічність етнічності, яку презентовано в міфах про спільне походження, культуру, історію конкретної етнічної групи; внутрішня та зовнішня сторони етнічності, що виявляються у внутрішньоетнічних і міжетнічних взаємодіях відповідно; об'єднуюча та диференційна (іноді навіть і конфронтаційна) функції етнічності; етнічність є емоційно нормативним поняттям. Із огляду на зазначене, у процесі розвитку етнічної ідентичності особистості важливу роль вона надає низці емоцій і почуттів (гідності, гордості, образам, страхам).

Перелічені емоції та почуття, що розвиваються у процесі соціалізації людини, ґрунтуючись на її глибокому емоційному зв'язку зі своєю етнічною групою і моральних зобов'язаннях щодо неї, вчена визначає найбільш значущими критеріями міжетнічного порівняння [111, с. 656-667; 127].

Отже, Г.У. Солдатова підкреслила значущість соціальних (знання історії та міфів своєї етнічної групи, етнічні взаємодії) і психологічних (позитивне ставлення людини до своєї етнічної групи) чинників у розвитку етнічної ідентичності, що виступає результатом процесу етнічної ідентифікації, який вирізняється емоційним забарвленням. Думаємо, що цей висновок ученої стосується й розвитку національної ідентичності особистості.

Сутність і специфіку процесів етнічної самоідентифікації та етнічної ідентифікації розкрив А.А. Налчаджян. За переконаннями вченого, процес етнічної самоідентифікації виявляється в зарахуванні людиною себе до конкретної етнічної групи. Натомість у процесі етнічної ідентифікації людина визначає, до якого етносу належить інша чи група людей, засобами сприймання низки їх ознак і характерних особливостей поведінки [83].

Питання співвідношення феноменів етнічної самоідентифікації та етнічної самосвідомості цікавило В.Ю. Хотинець. Учена вважає, що це поняття одного порядку, проте їх не можна ототожнювати. За її визначенням, етнічна самоідентифікація виявляється у почутті належності до певної етнічної спільності за такими параметрами етногенези, як: расово-біологічний (родове коріння), клімато-географічний (історична територія), соціокультурний (історія етносу, його культурні та релігійні вподобання). Адже ці параметри утворюються в процесі історичного та культурного розвитку етнічної спільності.

Натомість етнічна самосвідомість, за упевненнями психолога, з'являється в процесі значно ширшої ідентифікації, що містить не лише етнічну, а й інші форми ідентифікації, зокрема – мовну, культурну, релігійну,

психологічну, антропологічну, територіальну та т.ін., які відповідають існуючим об'єктам соціокультурного середовища, що відбивають низку етнічних значень. Становлення етнічної самосвідомості людини виявляється не лише у відчуттях її причетності до свого роду, а й в усвідомленні суб'єктивної, соціально-психологічної прихильності до об'єктивно існуючих складників етнічної реальності, визначенні власного місця в етнічному світі. З огляду на представлені визначення, В.Ю. Хотинець підсумовує, що етнічна самоідентифікація є важливим рівнем і водночас чинником становлення етнічної самосвідомості особистості [158]. Отже, за позицією вченої, поняття «етнічна самосвідомість» й «етнічна самоідентифікація» є поняттями одного порядку, проте вони не є тотожними.

Після розгляду психологічних позицій зарубіжних учених щодо сутності та структури феномена «етнічна ідентичність», доцільно звернутися й до філософської. Зокрема до дослідження Ю.В. Мухликіної, яке присвячено сутності, змісту та провідним тенденціям розвитку етнічної ідентичності. Водночас підкреслимо, що за розумінням автора цієї позиції, досліджуваний феномен може стосуватися не лише людини, а й спільності. Філософ трактує етнічну ідентичність як один із найбільш стійких різновидів соціальної ідентичності, що виступає результатом пізнавально-емоційного процесу самовизначення людини (групи) у соціокультурному просторі, характеризуючись усвідомленням нею своєї належності до конкретної етнічної спільності, а також розумінням, оцінюванням і переживанням цього.

Провідними ознаками етнічної ідентичності вона вважає: володіння рідною мовою, засвоєння культурного та духовного етнічного спадку, усвідомлення людиною зв'язку з культурою і духовністю свого етносу, наслідування та дотримання його традицій і звичаїв. Важливим вважаємо розгляд підходу науковця до виокремлення критеріїв етнічної ідентичності. Згідно її підходу, критеріями етнічної ідентичності на феноменальному рівні є ступінь тотожності культури людини (спільності) культурі етносу, що

містить тотожність за походженням. Натомість її критеріями на ноуменальному рівні є: ступінь усвідомленості людиною власної належності до етнічної спільності, що передбачає особистісну рефлексію та особливості її прояву себе як суб'єкта соціокультурної дійсності [81]. Позитивно оцінюючи більшість презентованих тверджень, водночас не можемо погодитися із висновком філософа про притаманність спільності такого процесу, як особистісна рефлексія.

На погляд українського етносоціолога В.Б. Євтуха, етнічна ідентифікація виступає когнітивно-емоційним процесом самоототожнення особистості з певною етнічною групою чи іншою людиною та усвідомлення нею власної належності до такої групи. Цей процес нерозривно пов'язаний із історією етносу, його мовою, культурою, релігією, традиціями, символами, територією та т. ін. Тому вчений підкреслив, що розвиток етнічної ідентичності особистості зумовлено її етнічним походженням і довкіллям, місцем проживання, мовою спілкування, культурними та сімейними традиціями.

Також В.Б. Євтух наголосив, що етнічну ідентифікацію посилює зворотній процес – етнічної диференціації, що полягає в усвідомленні відмінностей своєї етнічної групи («ми») від чужої («не-ми»). Етнічній ідентифікації належить дві функції: зовнішня і внутрішня. Перша функція спрямована на усвідомлення людиною власного місця в системі етнічних взаємодій, друга – сприяє появі в неї відчуття особистісної цілісності [50-51]. Відзначимо, що розглянуті погляди етносоціолога є важливими і задля глибшого розуміння сутності феномена «національна ідентичність» у психологічному ракурсі.

Вивчаючи філософсько-теоретичний аспект української етнорелігії, філософ Г.С. Лозко розглянула й сутність феномена етнічної ідентичності. За розумінням ученої, смисл цього феномена виявляється у його когнітивному та афективному змістовому наповненні. А саме – в усвідомленні особистістю

власної тотожності з конкретною етнічною спільністю та оцінюванні цієї спільності та своєї належності до неї (етнічні почуття, що є спільними для її представників, і значущість зазначеної належності). Засадами виникнення і розвитку етнічних почуттів вона вважає глибинні й тісні емоційні зв'язки особистості зі своєю етнічною спільністю, а також її моральні обов'язки щодо цієї спільності.

На увагу заслуговують і виокремлені філософом три фази становлення етнічної ідентичності особистості. Першою є фаза етнодиференціації, що виявляється у розрізненні особистістю «ми» і «вони», чіткому визначенні низки ознак цього «ми» – етнічного, мови, релігії, культури, території. Друга – це фаза вироблення аутостереотипів і гетеростереотипів, яку відбивають уявлення особистості про психічний склад, темперамент, характер типових представників своєї та чужих етнічних спільностей. На третій фазі формується національний ідеал, який презентують оцінки особистістю своєї етнічної спільності, уявлення про її призначення, домінуючі ціннісні орієнтації та т. ін. [67].

За позицією А.М. Львовичкиної, самоототожнення людей із культурою своєї нації виступає основною умовою існування нації. Як і інші вчені, вона також чітко не диференціює національні та етнічні феномени. Зокрема психолог ототожнює «почуття етнічної ідентичності» та «національна самосвідомість», вважаючи це почуття основою національного характеру. Вона наголосила, що без зарахування людиною себе до певної нації та без самоідентифікації з нею, жодна нація не є повноцінною. Водночас людина стає представником конкретної нації, якщо вона усвідомлює власну належність до цієї нації та ідентифікує себе з нею як із цілим. Натомість національна сутність людини найвиразніше виявляється у низці її суб'єктивних ознак – самосвідомості, ціннісних орієнтаціях і традиціях [71].

Досліджуючи структурний і семантичний ракурси феномена «етнічна свідомість», О.М. Лозова презентувала розуміння й інших понять, що

споріднені з ним за сутністю, зокрема етнічної ідентичності. Так, у своєму дослідженні, яке проведене в межах загальної психології та історії психології, вітчизняна вчена визначила етнічну свідомість як множину різних знань (зокрема культурних цінностей), уявлень (що пов'язані з усвідомлення особистістю себе як члена етносу), установок, схильностей, що засвоєні людиною в процесі етнізації. Заслуговують на увагу виокремлені психологом групи етнічних маркерів. Зокрема до групи ознак етнічної ідентичності вона зарахувала низку таких універсальних понять, як: «Я», «Ми», народ, нація, Україна, мова, пісня. До другої, екзистенційних цінностей – свобода, душа, життя, любов, держава, релігія. До третьої, складників ядра психологічного простору етносу – батько, мати, сім'я, земля, дім [68-70].

Позиції про значну схожість чи навіть співпадання понять «етнічна ідентичність» і «національна ідентичність» дотримується й І.В. Данилюк. Обґрунтовуючи положення етнічної психології як галузі наукового знання, вчений наголосив, що сутність зазначених термінів збігається, якщо вони стосуються етнічної нації. Тому в своїх працях він апелював до терміна «етнічна (національна) ідентичність» [45-46]. Проте визначення психолога стосується лише етнічної ідентичності. «Етнічна ідентичність – це та частина Я-концепції індивіда, яка виникає внаслідок усвідомлення свого членства в етнічній групі (групах) разом із ціннісним і емоційним значенням, що надається цьому членству» [45, с. 292]. З огляду на презентоване визначення, він відзначив, що етнічна ідентичність може функціонувати як на особистісному, так і груповому рівнях [там само].

Слідом за М. Барреттом, Т.Г. Стефаненко та ін. основними в структурі етнічної ідентичності вчений вважає когнітивний та афективний компоненти. Складники когнітивного компонента – усвідомлення людиною власної тотожності з певною етнічною групою та її етнічна поінформованість а саме: знання про свою та чужі етнічні групи, їх історію, культуру, звичаї та т. ін. Складниками афективного компонента є оцінки людини та значущість для

неї власної належності до конкретної етнічної групи, а також етнічні почуття (гідність, гордість тощо).

Слушним є зауваження вченого про те, що задля збереження етнічної ідентичності не обов'язковими є такі ознаки етнічної спільності, як спільна мова, культура, територія. Як приклад, він наводить народність рома. Водночас він відзначив, що в умовах держави-нації доцільно застосовувати термін «національна ідентичність» [45-46].

У межах вітчизняної соціальної психології О.В. Бичко визначив етнічну ідентифікацію як процес психічної діяльності етнофора, що полягає в його уподібненні себе зі своєю етнічною групою за допомогою засвоєння змісту етнічних стереотипів, натомість результатом цього процесу виступає етнічна ідентичність. «Етнічна ідентифікація протікає шляхом інтеріоризації систем соціальних значень, тобто зокрема за допомогою етнічної ідентифікації відбувається перетворення систем соціальних значень в особистісно-сміслові утворення. Результатом цього процесу й буде певна конкретно-історична форма етнічної ідентичності» [9, с. 52], – наголосив психолог.

Дотримуючись наукових положень психосемантичного підходу (В.Ф. Петренка [107], О.Г. Шмельова [165] та ін.), О.В. Бичко у своїй монографії трактує етнічні стереотипи як систему соціальних значень, що виробляються в процесі соціального та історичного становлення конкретної етнічної спільності та відбиваються в її традиціях, звичаях і т. ін. Окрім цього, дослідник диференціює етностереотипи на рівні етнічної самосвідомості спільності та особистості. Так, якщо на рівні спільності етностереотипи виступають такими соціальними значеннями, що засвоєні етнофором, то на рівні особистості вони вже трансформуються в особистісно-сміслові утворення, які з'являються в результаті інтеріоризації цих значень у внутрішню систему її смислів [там само].

У структурі етнічної ідентичності він виокремив такі компоненти, як:

- 1) когнітивний – усвідомлені знання та уявлення особистості про певну етнічну спільність і про себе в ракурсі належності до цієї спільності;
- 2) афективний – оцінки особистістю низки інтегруючих і диференціюючих етнічних маркерів [10].

Як бачимо, у розумінні сутності та структури етнічної ідентичності О.В. Бичко підтримав погляди М. Барретта, Е.Д. Сміда і Т.Г. Стефаненко, що вже висвітлені нами. Важливою є думка психолога про етнічну ідентичність як результат етнічної ідентифікації.

Проведений аналіз провідних наукових підходів до проблематики національної та етнічної ідентичності засвідчив наявність розбіжностей у розумінні сутності цих понять і співвідношення між ними. Встановлюючи їх співвідношення, спочатку апелюємо до позиції Г.М. Андрєєвої про наявність неоднозначності та відсутність чіткості й точності у науковому обігу етнопсихології. Вчена наголосила, що в контексті здійснення психологічної характеристики етносу доцільно застосовувати відповідні терміни, зокрема – етнічна свідомість, етнічна самосвідомість, етнічна ідентичність і т. ін. Натомість, характеризуючи націю – національна свідомість, національна самосвідомість, національна ідентичність і т. ін. [4].

Із огляду на розглянуті вище наукові підходи вітчизняних психологів і позицію Г.М. Андрєєвої, актуалізується питання співвідношення понять «національна ідентичність» й «етнічна ідентичність». У зв'язку з цим розглянемо спочатку наукові погляди на вирішення цього питання.

Доцільно відзначити, що окреслені вище підходи засвідчують, як тісно переплітаються між собою феномени національного та етнічного, призводячи до змішування сутності понять «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність». З цього приводу етнополітологи Л.П. Нагорна [82] і С. Кисельов [56] слушно наголосили, що, незважаючи на складність понять «нація» та «етнос», а також збігу у виняткових випадках понять «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність», їх не можна ототожнювати. Зокрема

С. Кисельов зазначив, що у науковому обігу ХХ століття поняття «національність» визначалося за допомогою поняття «етнічне походження» [там само].

Схожої думки дотримується й етнопсихолог Т.Г. Стефаненко, стверджуючи, що етнічна ідентичність є найбільш доступною формою соціальної ідентичності в країнах пострадянського простору. За переконаннями вченої, для багатьох людей найпростішим є самоотожднення з «народом», адже радянська паспортна система перетворила «національність» у расову категорію, що визначається за походженням батьків. Тому вона відзначила, що досить часто у науковому обігу поняття «національність» замінюється поняттям «громадянство» [147-149].

Вивчаючи феноменологію української ідентичності, М.Т. Степико презентував власні трактування понять «національна ідентичність» й «етнічна ідентичність» і специфіку їх співвідношення. За переконаннями філософа, останні поняття доцільно диференціювати від першого, адже українська ідентичність, що може бути притаманна, наприклад канадійцям українського походження, не пов'язана з державною територією, на противагу національній ідентичності. Натомість етнічна культура, традиції та звичаї, що характеризують етнічну ідентичність, не обов'язково підтримуються всіма українцями, які проживають на території своєї країни чи за її межами.

Окрім цього, він наголосив про різні ступені стабільності національної та етнічної ідентичності. Так, порівняно з національною, етнічну ідентичність вирізняють стабільніші ознаки, а саме – спільність походження та культури, котрі є даними людині від народження, а також її належність до конкретної етнічної спільності. Національна ідентичність в епоху інтенсифікації глобалізаційних процесів може характеризуватися динамічністю та ситуативністю, що зумовлено низкою зовнішніх чинників (історичних, політичних, соціальних, економічних).

Важливим вважаємо і наукове положення вченого про загально-національну ідентичність, котра консолідує кожну державу. Цей феномен він визначив як самоотожнення особистості з конкретною спільністю та її основними ознаками, зокрема національною історією, цінностями, символами, культурою, територією, державними інституціями, економічними інтересами [144; 145].

Позицію етнопсихолога Т.Г. Стефаненко та етносоціолога Г.У. Солдатової про несвідоме (міфологічність) як суттєву ознаку феномена етнічної ідентичності підтримала філософ Т.С. Бердй. Глибоко вивчаючи особливості співвідношення цього феномена з національною ідентичністю та взаємодій між ними, науковець установила, що в етнічній ідентичності найяскравіше віддзеркалюється внутрішній, онтологічний прошарок буття нації (звертання представників етносу до їх спільного походження, історичного минулого, культури та т. ін.). На противагу етнічній, національна ідентичність стосується лише штучно сконструйованої соціокультурної реальності такої спільності, як нація. Філософ з'ясувала, що взаємодія між досліджуваними феноменами виявляється в усвідомленні людьми спільних форм їх життя й діяльності (суверенітету), спільних консолідуючих уявленнях про історичне минуле та майбуття своєї спільності (етносу, нації), а також у координуванні зусиль (диференціації прав, гарантії відповідальності) [14].

Відзначимо, що у політологічній науці сутність національної та етнічної ідентичності також пов'язано з рівнем усвідомлення особистістю власної належності до певної групи (нації чи етносу). Адже, як констатовано в політологічному енциклопедичному словникові за ред. Ю.С. Шемшученка та В.Д. Бабкіна, усвідомлення людиною себе як представника певної нації відбувається на двох рівнях: 1) низькому (досить часто підсвідомому) – її емоційно відчужене співпереживання власної єдності з іншими представниками етнічної групи (етнічна ідентичність); та 2) високому –

раціональне, глибоке усвідомлення нею національної належності (національна ідентичність) [108].

З огляду на презентовані наукові підходи, розкриємо наше бачення розв'язання окресленої проблеми. Дотримуючись співзвучної зі Л.М. Співак [133; 137] позиції, вважаємо за необхідне певною мірою розрізняти поняття «національна ідентичність» та «етнічна ідентичність». Так, національна ідентичність трактується як когнітивне й емоційне усвідомлення особистістю власної належності до певної нації, що має свою назву, спільну мову, територію, спільні міфи, історичну пам'ять, культуру, економіку, однакові для всіх її представників юридичні права та обов'язки. Національна ідентичність містить лише усвідомлені складники, етнічна – як усвідомлені, так і неусвідомлені.

Етнічна ідентичність виступає як когнітивно-емоційне усвідомлення особистістю своєї належності до певної етнічної спільності, що вирізняється такими ознаками – мова, цінності, норми, історична пам'ять, релігія, уявлення про рідну землю, міф про спільних предків, національний характер, народне й професійне мистецтво тощо.

Підтримуючи позицію М. Барретта і Т.Г. Стефаненко, в структурі національної ідентичності особистості ми виокремлюємо когнітивний та афективний компоненти. За нашим розумінням, складниками когнітивного компонента є такі, як: знання про існування певної нації, знання про її територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, зарахування людиною себе до конкретної національної групи; приписування іншим представникам своєї нації низки ознак із перелічених вище.

Афективний компонент національної ідентичності особистості утворюють ступінь її прихильності та суб'єктивна актуальність. Ступінь прихильності особистості до національної ідентичності виявляється у значущості для неї належності до конкретної нації, у почуттях належності до неї, а також у почуттях щодо проживання на національній території. До

афективного компонента належать такі почуття, як національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін. Відзначимо, що схоже можна охарактеризувати етнічну ідентичність, однак із застосуванням етнічних феноменів.

Водночас важливим завданням вітчизняної психологічної науки виступає емпіричне вивчення видів ідентичності особистості на різних вікових етапах, зокрема – національної ідентичності студентської молоді. Теоретичному аналізу останніх досліджень науковців, які стосуються цього важливого питання, присвячено наступний підрозділ дисертації.

1. 3. Аналіз досліджень проблематики розвитку національної ідентичності студентської молоді у просторі психології

Особливий період розвитку ідентичності особистості міститься в межах від 17-18 рр. до 22-25 рр. Цей період чи його частину в психологічній науці визначають як пізній юнацький вік (юність) [1; 58; 80]; студентський вік [2; 53; 106], згадуючи й студентську молодь [47; 105]; молодість [76]; початок ранньої дорослості, зрілого життя [32; 33; 38; 63; 109; 114]. На сучасному етапі становлення українського суспільства більшість юнаків і дівчат віком 17-18 рр. вступають до вищих навчальних закладів, поповнюючи таку соціальну спільноту, як студентська молодь. Вирізнявальною ознакою цієї спільноти є систематичне, цілеспрямоване оволодіння студентами професійними знаннями та вміннями спільно з викладачами і самостійно протягом навчання у вищій школі [53; 114; 172].

Студентський (юнацький) вік є сенситивним періодом для розвитку національної ідентичності особистості. Адже для цього створено усі передумови в ході генезису ідентичності. Такими передумовами є:

інтенсифікація та підвищення рівня соціальної зрілості, що гармонізує з високим освітнім рівнем та інтелектуальною зрілістю особистості; виникнення почуття тотожності та цілісності свого «Я» (самоідентичності); зміна стосунків особистості зі значущими іншими як чинник зміни її ставлень до них і до самого себе; ускладнення та підвищення рівня усвідомлення процесів самопізнання і самоконтролю; зростання соціальної активності; становлення громадянськості; чутливість до суспільно-історичних трансформацій; підвищення ступеню складності механізму ідентифікації [1; 35; 47-48; 53; 54; 58; 63; 80; 88; 89; 109; 110; 112; 113; 116; 117; 118; 123; 133; 139; 140; 154; 167; 170; 179].

Спочатку відзначимо, що за результатами низки досліджень зарубіжних і вітчизняних учених розвиток національної ідентичності особистості розпочинається з 6-7 років. За даними А. Вейля і Ж. Піаже, вже в 6-7 років у дітей завдяки сімейному вихованню та впливу людей, які їх оточують, з'являються перші ситуативні знання про свою національну належність. У 8-9 років національні ідентифікації дітей стають чіткішими, що зумовлено їх спілкуванням мовою нації, проживанням на її території, появою в них національних почуттів. У 10-11 років діти розпочинають усвідомлювати аутентичність історії та побуту своєї нації, порівняно з іншими [182].

Натомість О. Клінеберг та У. Ламберт встановили, що, розпочинаючи з 6-7 років, знання дітей про свою національну належність можуть мати як міжнаціональні, так і внутрішньонаціональні відмінності. З дорослішанням дітей кількість цих відмінностей збільшується [177].

За результатами емпіричного дослідження, у якому взяли участь 6-, 9-, 12- і 15-річні українські діти та підлітки, М. Барретт, В.М. Павленко та І.В. Кряж виявили динаміку національної ідентифікації респондентів. Зокрема дослідники з'ясували, що з віком рівень когнітивної складності національних ідентифікацій у дітей підвищується. До 12 років дихотомія

«свій – чужий», що може трансформуватися в опозицію «дружній – ворожий», розпочинає зумовлювати вплив на взаємодії дітей із представниками своєї та інших націй. Зміст національної ідентичності визначений вибором дитиною конкретної інгрупи [92].

З-поміж зарубіжних моделей розвитку національної ідентичності особистості юнацького віку найбільш розробленою є концепція Дж. Фінні. Вчений трактує процес становлення національної ідентичності подібно до розвитку особистісної ідентифікації, що презентовано в теоріях Е. Еріксона [167] та Дж. Марсія [178; 179] і висвітлювалось нами у першому розділі дисертаційного дослідження.

В своїй моделі розвитку національної ідентичності Дж. Фінні виокремив та охарактеризував три стадії. Першу стадію вирізняє те, що особистість підліткового віку приймає власну національну ідентичність як надану їй, тобто беззастережно. У цьому віці в особистості можуть з'являтися аутгрупові переваги, що зумовлені негативними стереотипами щодо своєї групи (зокрема й нації) чи позитивним ставленням значущих інших до такої групи. Як в першій, так і в другій ситуації підлітки некритично сприймають аттитюди, адже вони є заданими значущими іншими (батьками, авторитетними дорослими тощо). Спільною рисою в обох випадках є зовнішня заданість цих аттитюдів.

Початок другої стадії засвідчує актуалізація національної ідентифікації, що пов'язана з необхідністю особистості розв'язати певну ситуацію, що стосується її національної належності. Найчастіше така актуалізація відбувається в юності. Другий період завершується появою в особистості позиції, що стосується її належності до певної групи (зокрема і нації). Досягнення особистістю зрілої національної ідентичності, що виявляється у сформованому в неї відчутті себе представником конкретної групи (нації), притаманне третій стадії [185; 186].

Пізній юнацький (чи студентський) вік вирізняється інтенсифікацією процесу ідентифікації, у результаті якого в особистості формується низка ідентичностей, зокрема й національна. У зарубіжній і вітчизняній педагогічній та віковій психології виявлено небагато праць, які присвячені дослідженню окремих аспектів проблеми розвитку національної ідентичності студентської молоді. А саме: чинники генези національної самосвідомості в учнів 11-х класів загальноосвітньої школи і студентів 5-х курсів вищих навчальних закладів вивчав А.М. Березін; психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентів засобами української літератури – В.Ф. Соколова; психологічні засади розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці – Л.М. Співак; роль національної ідентифікації у становленні «Я-образу» особистості 14-20 рр. – О.В. Шевченко. Проте зафіксована дещо більша кількість досліджень різних аспектів проблеми етнічної ідентичності студентської молоді у галузі соціальної психології. Так, соціальні психологи вивчали: особливості етнічної ідентифікації студентів (О.В. Бичко); роль етнопсихологічних життєвих орієнтацій у процесі самоактуалізації студентської молоді (М.Б. Боднар); етносоціальні уявлення у структурі «Я-концепції» студентів університетів (О.М. Васильченко); вплив етнічних стереотипів на міжособистісне оцінювання студентства (О.В. Квас); етносоціальні установки як складник міжособистісної взаємодії студентської молоді (В.М. Струніна).

Натомість у межах вікової та педагогічної психології зафіксовано незначну кількість робіт із цієї проблематики. Їх присвячено дослідженню особливостей розвитку етнічної самосвідомості студентів (В.Ю. Хотинець); психологічних чинників розвитку етнічної свідомості в ранньому юнацькому віці (В.В. Горбунова); соціальних і психологічних чинників розвитку етнічної самосвідомості студентів (Г.А. Ставицький) та ін.

Спочатку в хронологічному ракурсі презентовано основні результати вивчення фахівцями у галузях вікової та педагогічної психології різних

аспектів розвитку національної ідентичності студентської молоді. Зокрема важливим науковим результатом дисертаційного дослідження А.М. Березіна вважаємо висновок про те, що структуру етнонаціональної самосвідомості зумовлено психологічним середовищем її зародження та розвитку, зокрема низкою таких сенсотворчих чинників, як: психофізіологічна реальність, життєве психічне настановлення, що реалізується у вигляді інтегрального прояву ментальності, етнопсихогенези, міфологічно-фольклорної системи, історичної пам'яті, типу традиційності як форми, способу етнокультурного буття (підсвідомий, архетипічний чинник). Аксиологічна система, підґрунтям котрої є високий рівень розвитку національної самосвідомості, утвердження самоцінності історичної пам'яті, прагнення особистості до самоідентифікації зі своєю нацією, виступає основною умовою її повноцінної самореалізації.

Здійснене психологом емпіричне вивчення особливостей усвідомлення респондентами етнонаціональних цінностей крізь призму загальних життєвих орієнтацій дозволило йому зафіксувати досить низький рівень національної самосвідомості у старшокласників віком 16-17 рр., які проживають у містах і селах. Натомість у студентів віком 22-23 рр. виявлено значно вищий рівень досліджуваного процесу.

Окрім цього, емпірично встановлено, що у старшокласників, які навчаються в селі, частка етнонаціональних цінностей у масиві загальножиттєвих є на 44 % більшою, порівняно з їх ровесниками з міста. На думку дослідника, такі відмінності зумовлено настановами студентів на належні відповіді. Появу цих настанов пов'язано із сформованим у студентства «синдромом нав'язаної етнічності», а також із подвійною свідомістю у структурі національної самосвідомості [15].

Підсумовуючи результати теоретико-емпіричного дослідження А.М. Березіна, підкреслимо значущість виявлених ним соціальних і психологічних чинників генези етнонаціональної самосвідомості юнацтва. Адже багато з них (історична пам'ять, місце проживання, культура, традиції)

є актуальними і для вивчення розвитку національної самосвідомості студентів. Водночас не досить обґрунтованим видається вживання науковцем терміну «етнонаціональний», як щодо самосвідомості, так і цінностей. На особливу увагу заслуговують результати проведеного ним порівняльного емпіричного вивчення особливостей розвитку етнонаціональної самосвідомості старшокласників, які навчаються у місті та селі. Проте, на нашу думку, висновок про відмінності у розвитку національної самосвідомості в учнів 11-х класів загальноосвітніх шкіл і студентів 5-х курсів вищих навчальних закладів видається не досить виваженим.

У дисертаційному дослідженні В.Ф. Соколової представлено теоретичне та практичне вивчення психологічних особливостей розвитку національної самосвідомості в студентської молоді в процесі ознайомлення та засвоєння творів української літератури і навчальних дисциплін українознавчого циклу. Здійснений авторкою аналіз і синтез ряду наукових положень сприяв виокремленню основних складників національної самосвідомості, а саме: емоційно-диспозиційних почуттів етнічної ідентичності, домагань, самооцінки, а також мови, знань особистості про типові особливості та риси представників своєї нації, про спільну територію проживання, її свідоме ставлення до історичного минулого, сучасного і майбутнього цієї нації, до духовних і матеріальних національних цінностей. Проведене емпіричне дослідження дозволило їй переконливо довести, що провідним чинником розвитку національної самосвідомості студентської молоді є література, зокрема українська. Адже саме література є формою культивування національної мови, характеру, традицій, ідеалів і світосприйняття [123].

Встановлюючи роль національної ідентифікації у становленні «Я-образу» підлітків і юнаків віком 14-20 рр., О.В. Шевченко емпірично зафіксувала регіональні відмінності у розвитку національної ідентичності респондентів. Так, для підлітків і юнаків із західних регіонів актуальною

виявилася ідентифікація зі своєю нацією, водночас їм притаманний високий рівень сформованості національної ідентичності, порівняно з їх ровесниками з півдня і північного сходу держави. За твердженнями психолога, що співзвучні з розкритими раніше висновками А.М. Березіна, встановлені регіональні відмінності зумовлено специфікою етногенези та розвитку української нації. Натомість така специфіка й призводить до виникнення суперечливості й неоднозначності у змісті національної ідентичності особистості 14-20 рр.

Окрім цього, дослідницею емпірично виявлено характерологічні та світоглядні особливості у досліджуваних із різних регіонів, що засвідчує значущість впливу національної ідентифікації на процес становлення їх «Я-образу». Вартий уваги й емпірично підтверджений висновок про те, що у віці 14-20 рр. стрижневим чинником становлення «Я-образу» особистості є когнітивний компонент національної ідентичності. Натомість те, що остання суттєво сприяє процесу самоактуалізації особистості цього віку [163]. З огляду на тісний зв'язок між процесами розвитку національної ідентичності та національної самосвідомості особистості, для нашого дослідження важливим є підтвердження психологом висновку А.М. Березіна про схожість основних чинників цих процесів.

У дослідженні Л.М. Співак обґрунтовано психологічні засади розвитку національної самосвідомості особистості в юності. В контексті нашого вивчення на увагу заслуговує низка висновків і результатів, адже контингент досліджуваних склали студенти вищих навчальних закладів віком від 17 р. до 22 р. Вивчення генетичного ракурсу досліджуваного процесу дозволило вчені резюмувати, що генеза національної самосвідомості є складним інтегративним психічним процесом, котрий із дорослішанням особистості характеризується поступовим ускладненням і трансформацією її національного «Я-образу», емоційно-ціннісного самоставлення, національно-психологічного саморегулювання.

Психологічними механізмами розвитку національної самосвідомості особистості в юнацькому віці психологом визначено такі, як: національна саморефлексія, національна самоідентифікація, національно-психологічне відокремлення, національно-психологічна саморегуляція. Для нашого дослідження значний інтерес мають механізми національної самоідентифікації та національно-психологічного відокремлення. За позицією психолога, сутність механізму національної самоідентифікації виявляється у процесах самоототожнення особистості зі значущим представником своєї нації, привласнення його найважливіших національно-психологічних рис та усвідомлення власної національної належності. Національно-психологічне відокремлення віддзеркалюється в усвідомленні особистістю цілісності та аутентичності власних національно-психологічних рис як представника певної нації.

Важливими вважаємо встановлені Л.М. Співак психологічні особливості розвитку національної самосвідомості особистості в юності, а саме: протягом цього періоду здатність особистості до національного самоусвідомлення покращується із підвищенням рівня її національно-психологічного самоаналізу; зростання сенситивності до суспільно-політичних трансформацій зумовлює зміни у становленні системи національних цінностей особистості, актуалізуючи потребу у виборі таких цінностей; загострення потреби особистості у глибокій рефлексії щодо власної належності до певної нації та у визнанні її зрілості як суб'єкта цієї нації з боку її значущих представників; інтенсифікація процесів ідентифікації, які пов'язані із суспільними національними цінностями, сприяє засвоєнню особистістю ряду норм певної нації та становленню її індивідуальної системи таких цінностей і позиції як суб'єкта нації.

Натомість провідними соціально-психологічними умовами розвитку національної самосвідомості особистості в цей період нею визначено такі: взаємодії зі значущими представниками різних націй (своєї та інших),

здобуття знань про їх ознаки, проживання на території своєї нації. Основними соціальними чинниками розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку виступають суспільно-політичні трансформації, взаємодії зі значущими представниками своєї нації (батьками, родичами, ровесниками, викладачами), активна участь у націєтворчих процесах, навчання, національне виховання); психологічними – здатність до національної саморефлексії; позитивне ціннісне ставлення до значущих представників своєї нації, її еліти; позитивна національна ідентичність, прагнення належати до конкретної нації, прагнення до національного самоствердження, позитивне ціннісне ставлення до себе як суб'єкта певної нації; здатність до національно-психологічної саморегуляції [132; 133].

З огляду на згадане положення про зв'язок національної самосвідомості та національної ідентичності особистості, думаємо, що окремі з визначених Л.М. Співак соціальних і психологічних чинників розвитку національної самосвідомості особистості юнацького віку матимуть актуальність і для розвитку національної ідентичності студентської молоді. Це питання буде з'ясовано на етапі констатувального експерименту дослідження.

Відзначимо, що проблема розвитку національних феноменів у молодшому шкільному та підлітковому віці цікавила таких українських дослідниць, як М.А. Шугай та Н.О. Євдокимову.

Зокрема предметом наукового дослідження М.А. Шугай виступили особливості розвитку національної рефлексії молодших школярів у процесі їх навчальної діяльності. У дисертаційному дослідженні психологом переконливо доведено, що розвитку національної рефлексії особистості суттєво сприяє як відновлення її національного світобачення, так і формування компонентів національної самосвідомості. Зокрема когнітивного, що відбивається у знаннях і уявленнях особистості про етнокультурну та етнопсихологічну специфіку представників своєї нації; емоційно-ціннісного – етнокультурних, етнопсихологічних потребах,

мотивах, інтересах; регулятивного – не лише в усвідомленні, а й проявах власної позиції як представника конкретної нації). За її висновками, провідними напрямками стимулювання процесу розвитку національної рефлексії учнів початкових класів є формування у них національного самопізнання, самооцінки, етнічної ідентифікації, національної самосвідомості та почуття індивідуальної відповідальності, що відбувається в умовах навчальної діяльності [166].

Предметом наукового вивчення Н.О. Євдокимової виступила участь підлітків у скаутському русі як умова розвитку їх національної самосвідомості. У дисертації, за результатами проведеного теоретичного аналізу та емпіричного дослідження встановлено чинники розвитку національної самосвідомості особистості підліткового віку. Зокрема найважливішими встановлено такі: національна самоідентифікація, рівень домагань, самооцінка, соціально-психологічні очікування та «Образ-Я». Основною умовою розвитку досліджуваного процесу в підлітків визначено цілісну тренінгову програму «Скаутінг як освітня система» [49].

Однак розглянуті дослідження засвідчують недостатність вивчення у вітчизняній психологічній науці проблематики національної ідентичності студентської молоді у ракурсі вікової та педагогічної психології.

Проте у науковому просторі соціальної психології виявлено дещо більше робіт, у яких вивчалися різні аспекти розвитку етнічної ідентичності студентів. Охарактеризуємо їх більш детально.

Особливості етнічної ідентифікації студентської молоді презентовано у дисертаційному дослідженні О.В. Бичка. Зокрема науковець емпірично встановив суттєві відмінності в етнічній ідентичності студентів 2-3-х курсів вищих навчальних закладів із таких регіонів України, як Захід, Схід і Південь. Доцільно відзначити, що наявність регіональних відмінностей у розвитку національної ідентичності особистості періоду дорослішання зафіксувала й О.В. Шевченко. Результати цього дослідження вже

висвітлювалися нами. Натомість О.В. Бичко з'ясував, що специфіку прояву і трансформацій етнічної ідентичності особистості зумовлено її етнічними взаємодіями. З цього можна зробити висновок про те, що взаємодії в етнічному (чи національному) середовищі є важливим соціальним чинником розвитку етнічної (або національної) ідентичності.

Одержані дослідником емпіричні кількісні показники переконливо засвідчили, що етнічна ідентичність західноукраїнських студентів вирізняється несуперечливим характером та одностайністю в узгодженості власної етнічної ідентичності. На противагу їм, у майже 40 % студентів зі східних і південних вищих навчальних закладів він зафіксував її кризовий стан. Зокрема негативними характеристиками їх етнічної самоідентичності виступають такі як, складність, невизначеність і проблематичність. Так, проблематичність виявляється у труднощах при свідомому зарахуванні особистістю себе до конкретної етнічної групи чи виборі іншої етнічної групи за умови декларування нею власної етнічної належності. Окрім цього, проблематичність засвідчують низькі показники актуальності, незначущості та амбівалентності етнічної ідентичності [10-12].

Відзначимо, що розробка засобів подолання цих негативних характеристик етнічної ідентичності у студентської молоді є важливим завданням психологічної науки і практики. Отже, за результатами дослідження соціального психолога, проживання студентів у певному регіоні зумовлює вплив на розвиток їх етнічної ідентичності. Однак, чи стосується цей висновок студентів, які до 17-18 рр. жили в одному регіоні, а після – навчаються в іншому? Чи трансформується їх етнічна ідентичність? Зазначені запитання залишилися за межами наукового інтересу дослідника.

Специфіку взаємозв'язку етнопсихологічних життєвих орієнтацій із самоактуалізацією студентства презентовано в дослідженні М.Б. Боднар. Соціальний психолог виявила, що процесу самоактуалізації респондентів заважає низка негативних рис національного характеру українців. А саме –

почуття «меншовартості» та «комплекс кривди»; емоційність; індивідуалізм, інтровертованість. За її твердженнями, етнічна належність студентів та їх етнічна ідентифікація є основною умовою розвитку їх життєвих орієнтацій і самоактуалізації. Мають інтерес і виокремлені дослідницею рівні етнічної ідентифікації студентства, а саме: об'єктний, який пов'язаний із зовнішньою мотивацією; об'єктно-суб'єктний – із зовнішньо-внутрішньою мотивацією; суб'єктний – із внутрішньою мотивацією [19]. Отже, в роботі доведено, що етнічна ідентифікація є однією із стрижневих психологічних умов розвитку життєвих орієнтацій і самоактуалізації студентів.

Проведене психосемантичне дослідження дозволило О.М. Васильченко емпірично встановити, що етносоціальні уявлення університетської молоді про психологічні особливості представників свого етносу характеризуються високим рівнем однорідності за когнітивним, емоційним і поведінковим компонентами. Заслужують на увагу й виявлені дослідницею гендерні особливості образу українця у студентства. Зокрема респонденти вважають, що образ типового українця містить такі якості, як: соціальна сила, людяність, відкритість позитивним почуттям і психологічний захист. До образу типової українки належать такі ж якості та жіночність.

Проте, до образу «типового українця очима представників інших національностей» респонденти зарахували низку негативних якостей, а саме: злостивість, егоцентризм, мізантропію, соціальну безпорадність, хаотичність. Загалом в уявленнях студентів про типового українця домінує поєднання пасивно-захисних реакцій із незалежно-домінантним типом спілкування [29-31]. Презентоване засвідчує, що гендерних відмінностей в уявленнях університетської молоді про психологічні особливості представників свого етносу психолог не встановила. Водночас важливими вважаємо одержані результати щодо негативного змістового наповнення образу «типового українця очима представників інших національностей» у студентів.

Предметом наукового дослідження О.В. Квас виступав вплив етнічних стереотипів студентів на процес їх міжособистісного оцінювання. Порівняно з О.М. Васильченко, дослідниця зафіксувала окремі незначні гендерні та регіональні відмінності, що відбуваються в процесі такого впливу. Варти уваги, на нашу думку, є одержані нею результати про стрижневі змістовно-семантичні індикатори механізмів стереотипізації, що задіяні в процесі міжособистісного оцінювання. Першим індикатором визначено «соціальну адаптивність», а його показниками – прийняття себе та інших, внутрішній контроль і адаптивність. Другим – «амбівалентна інтерактивність», а його показниками виступають такі тріади, як: лідерство – владність – деспотизм, впевненість – самовпевненість – самозакоханість, вимогливість – непримиренність – жорстокість, скептицизм – упертість – негативізм, поступливість – боязкість – покора, довірливість – слухняність – залежність, безкорисливість – чутливість – жертвовність.

Третій індикатор – це «особистісна адаптація», а його показники: неприйняття себе, зовнішній контроль, дезадаптивність та емоційний дискомфорт. Четвертий – «особистісна стереотипізація», а його показниками виступали реальний та ідеальний «Я-образ», «Я-автостереотип» і «Я-гетеростереотип») [55]. Отже, у дослідженні О.В. Квас етнічні стереотипи визначено важливим чинником міжособистісного оцінювання студентів.

За результатами дослідження, що проводила В.М. Струніна, зафіксовано суттєвий вплив етносоціальних установок на зміст і структуру міжособистісної взаємодії студентської молоді. Доцільно відзначити, що контингент досліджуваних соціальний психолог обирала за критеріями національності (татарська, російська та українська), вік (18-25 рр.); натомість їх місце навчання – вищі навчальні заклади Криму. А також варто підкреслити, що емпіричне дослідження було проведено нею до 2007 р.

Результати констатувального експерименту дозволили дослідниці встановити вагомі відмінності у когнітивному й емоційному компонентах

етносоціальної установки респондентів різних національностей. А саме, було емпірично констатовано, що до представників своєї національності татари ставляться позитивно, росіяни – амбівалентно, українці – нейтрально. Проте ставлення досліджуваних до представників інших національностей виявилось відмінним, порівняно зі ставленням до представників своєї. Зокрема у татар – негативне до росіян і нейтральне, яке поєднано з тенденцією до позитивного, до українців; у росіян – амбівалентне до татар та українців; в українців – амбівалентне до росіян і нейтральне, яке поєднано з тенденцією до негативного, до татар.

Важливими у дослідженні вважаємо й результати здійсненого нею кореляційного аналізу з метою встановлення сили й характеру зв'язків етносоціальних установок із окремими тенденціями міжособистісної взаємодії студентської молоді. Так, було статистично підтверджено, що у татар етносоціальні установки корелюють із суперництвом, активністю у відстоюванні власних інтересів і залежністю від авторитетів; у росіян – із товариськістю, агресивністю, непослідовністю у відстоюванні своїх інтересів, чутливістю й прямолінійністю; в українців – із товариськістю, схильністю до компромісу, схильністю відстоювати власні інтереси та недовірливістю [150]. Отже, результати дослідження В.М. Струніної засвідчили вплив етносоціальних установок на міжособистісну взаємодію студентів різних національностей.

Результати вивчення домінуючих типів етнічної самоідентифікації студентів вищих навчальних закладів Удмуртії в контексті фундаментального дослідження етнічної самосвідомості презентовано у монографії В.Ю. Хотинець. Вчена встановила, що більшість досліджуваних (а саме – п'ять сьомих частин) вирізняються позитивною етнічною самоідентифікацією. Натомість сьома частина респондентів характеризуються гіперболізованою позитивною самоідентифікацією, така ж сама кількість, на противагу – літотизованою негативною етнічною

самоідентифікацією. Відзначимо, що останні типи виступають відхиленнями від норми, якою вважається позитивна етнічна самоідентифікація.

За твердженнями психолога, гіперболізована позитивна самоідентифікація виявляється у надміру позитивному емоційно-оцінному ставленні людини до інгрупи (аутостереотипи) та одночасно в її негативному ставленні до аутгруп (гетеростереотипи). Видами такої самоідентифікації є: етноцентризм, етнодомінування, етнофанатизм і націоналізм. Так, етноцентризм найвиразніше віддзеркалює надання занадто великого значення специфічним етнічним звичаям, що може призводити до неагресивного ізоляціонізму. Етнодомінування відбиває впевненість людини у власній гіперетнічності, що зумовлено усвідомленням нею своєї належності до такої етнічної групи, яка має найбільшу чисельність, а також культурні та релігійні переваги інгрупи. Проявами етнофанатизму є фанатична, навіть патологічна відданість етнічній інгрупі та відсутність толерантності у ставленні до аутгруп. Появу цього виду етнічної самоідентифікації зумовлено усвідомленням людиною своєї належності до етнічної інгрупи, яку вона вважає виключною. Націоналізм виявляється у високій внутрішньогруповій солідарності та водночас у дискримінації та підвищеній ворожості людини у ставленні до етнічних аутгруп.

На противагу позитивній самоідентифікації, основою якої виступає максималізм, підґрунтям літотизованої негативної етнічної самоідентифікації є мінімалізм. До видів останньої зараховано етнонегативізм, етноелімінація та етнонігілізм. Проявами етнонегативізму є негативні уявлення людини про свою етнічну групу і позитивні – про чужі, що зумовлює відповідно негативне забарвлення її етнічної належності. Етноелімінація виявляється у витісненні людиною власної етнічної належності до інгрупи та сильному прагненні належати до найбільш привабливої для етнічної аутгрупи. Етнонігілізм презентується в усвідомленні людиною своєї належності до

етнічної аутгрупи та самозаперечення власної належності до інгрупи [157; 159; 160].

Отже, результати емпіричного дослідження В.Ю. Хотинець засвідчують значне кількісне переважання студентів вищих навчальних закладів Удмуртії із позитивною етнічною самоідентифікацією. Проте з'являється запитання: «А чи стосується цей висновок процесу національної самоідентифікації студентів вищих навчальних закладів держав-націй?». Відповідь на це важливе запитання представлено у наступному розділі нашої дисертації.

Дослідження Г.А. Ставицького присвячено вивченню психологічних і соціальних чинників розвитку етнічної самосвідомості студентів 1-5-х курсів вищих навчальних закладів. Психолог емпірично встановив, що респондентам властиві високий, середній і низький рівні етнічної самосвідомості. Водночас він зафіксував, що багато з них вирізняються середнім і низьким рівнями досліджуваного феномена. Зокрема низький має майже четверта частина. Останній засвідчила відсутність у студентів знань про свій етнос, його історію, традиції та звичаї; неусвідомленість ними впливу власної етнічної належності на своє майбутнє; нездатність виокремити схожі та відмінні якості у представників свого та чужих етносів; ситуативна ідентифікація себе як суб'єкта конкретної етнічної групи; стереотипність й упередженість у взаємодіях із представниками різних етносів, як свого, так і інших.

Вартий особливої уваги й емпірично та статистично підтверджений висновок науковця про чинники процесу, який досліджувався. Так, його внутрішніми, психологічними чинниками визначено етнічну ідентичність та етнічну толерантність; натомість зовнішніми, соціальними – мову, традиції, релігію та освіту, що є складниками етнічної культури. Окрім цього, з'ясовано неоднаковий вплив цих двох груп чинників на розвиток майже усіх структурних компонентів етнічної самосвідомості студентства, окрім

когнітивного. На останній, за висновками психолога, однаковою мірою впливають обидві групи чинників. Натомість на афективний компонент більший вплив зумовлюють психологічні, а на конативний – соціальні чинники [140; 141].

Отже, проведений у цьому підрозділі теоретичний аналіз зарубіжних і вітчизняних психологічних досліджень засвідчив недостатнє вивчення проблематики розвитку національної ідентичності студентів вищих навчальних закладів, особливо у галузях вікової та педагогічної психології. Так, предметом вивчення сучасних дослідників у галузі соціальної психології стали окремі аспекти проблеми етнічної самосвідомості студентства. Водночас цей аналіз дозволяє стверджувати, що студентський вік є сенситивним для розвитку національної ідентичності особистості. Зазначене актуалізує потребу цілісного емпіричного вивчення психологічних особливостей розвитку національної ідентичності студентської молоді, результати котрого презентовано у другому розділі дисертації.

Висновки до першого розділу

Узагальнення основних наукових підходів зарубіжних і вітчизняних учених до вивчення проблеми ідентичності дозволило зробити такі висновки. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації. Сутність процесу ідентифікації виявляється у прийнятті особистістю певної соціальної ролі у процесі її входження до соціальної групи (зокрема й нації), в когнітивно-емоційному процесі ототожнення цією особистістю себе з іншим об'єктом (людиною чи групою), в усвідомленні нею своєї належності до певної групи і т. ін. Сутність поняття «ідентичність особистості» презентують її когнітивно-емоційні уявлення про власну тотожність із іншою людиною, групою. Психологічний смисл феномена «ідентичність» відбиває внутрішня

тотожність і цілісність особистості. Цей феномен може стосуватися як особистості, так і групи.

Важливими чинниками процесу розвитку ідентичності є: конкретні події в минулому й теперішньому часі, кризові періоди і зміни в історії суспільства та т. ін.; набуття особистістю соціального досвіду у взаємодіях із іншими людьми; інтенсивні трансформаційні й інтеграційні процеси (соціальні); ідентифікація особистості з лідером та її позитивне ставлення до представників своєї групи; впевненість у тотожності й цілісності значущих інших (психологічні). Основним психологічним механізмом розвитку ідентичності є ідентифікація, що пов'язана із взаємодією між особистістю та соціальною групою. Розвиток ідентичності особистості, що містить ряд видів ідентичності (статеву, сімейну, громадянську, національну та т. ін.) й триває протягом онтогенезу, є динамічним і нерівномірним процесом. Низка різних видів ідентичності особистості, які розвиваються в процесі її взаємодій, конструює цілісну соціальну ідентичність, чільне місце в структурі якої займає національна ідентичність.

Поняття «національна ідентичність» у межах різних галузей психологічної науки може стосуватися групи та особистості. У віковій психології вивчається поняття «національна ідентичність особистості». У нашому дослідженні ми розуміємо національну ідентичність як когнітивне й емоційне усвідомлення особистістю власної належності до певної нації, що має свої ознаки – назву, спільну мову, територію, спільні міфи, історичну пам'ять, культуру, економіку, однакові для всіх її представників юридичні права та обов'язки.

До структури національної ідентичності особистості належать когнітивний і афективний компоненти. Складниками когнітивного компонента є: знання особистості про певну націю, її територію, символіку, звичаї, традиції, історію; зарахування нею себе до конкретної нації. Афективний компонент утворюють ступінь прихильності та суб'єктивна

актуальність. Ступінь прихильності особистості до національної ідентичності виявляється у значущості для неї належності до певної нації, у почуттях щодо належності до неї та у почуттях щодо проживання на її території. Афективний компонент відбивається у національних почуттях особистості, а саме – в її національній гордості чи соромі, національній самоповазі чи зневазі та ін. Національна ідентичність має лише усвідомлені складники.

Студентський (пізній юнацький) вік є вирішальним у становленні ідентичності особистості та сенситивним для розвитку її національної ідентичності. Психологічним механізмом розвитку національної ідентичності особистості у цьому віці є національна ідентифікація. Встановлено недостатнє вивчення розвитку національної ідентичності студентської молоді.

Матеріали першого розділу дисертації

висвітлено у публікаціях автора:

1. Piontkovska D.V. Historical Perspective of Main Scientific Approaches to the Study of the Concept of «Identity» in Foreign Psychology / D.V. Piontkovska // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology. – 2016. – IV (41), Issue 86. – P. 73-75.

2. Piontkovska D.V. The problem of contrast between the Concepts of «National Identity» and «Ethnic Identity» in Psychological Science / D.V. Piontkovska // European Applied Sciences. – Germany (Stuttgart), January, 2014, № 1. – P. 91-93.

3. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Проблема національної ідентичності у просторі вікової психології / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Науково-практичний журнал «Психологія». Тематичний спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – Одеса: ПНЦ НАПН України, 2012. – № 6. – С. 104-197.

4. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць РДГУ. – Вип. 1. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 115-117.

5. Піонтковська Д.В. Основні теоретичні підходи до визначення поняття «національної ідентифікації» / Д.В. Піонтковська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 9. У 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Т. 4. – С. 44-45.

6. Піонтковська Д.В. Розвиток національної ідентичності в юнацькому віці / Д.В. Піонтковська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 10. У 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Т. 4. – С. 51-52.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ СТУДЕНТСТВА

Проблема розвитку національної ідентичності в студентському віці є однією з найбільш важливих, із огляду на його сенситивність для цього процесу. Проте в галузі вікової та педагогічної психології зафіксовано небагато наукових робіт, які присвячено лише окремим ракурсам цієї проблеми. Зокрема в дисертаційному дослідженні О.В. Шевченко розкрито питання впливу національної ідентифікації на процес становлення «Я-образу» особистості віком від 14 до 20 років. Натомість інші науковці у своїх дослідженнях із різних галузей психології лише дотиково згадували про конкретні аспекти проблеми розвитку національної (А.М. Березін, 2002; М.Й. Боришевський, 2012; В.Ф. Соколова, 2009; Л.М. Співак, 2015; 2016 та ін.) чи етнічної (О.В. Бичко, 2004; М.Б. Боднар, 2004; О.М. Васильченко, 2003; О.В. Квас, 2003; Г.А. Ставицький, 2016; В.М. Струніна, 2007 та ін.) ідентичності студентів. Відзначимо і те, що у вітчизняній віковій та педагогічній психології, окрім студентської молоді вивчення проблематики етнічної та національної ідентичності стосувалося й школярів. А саме – психологічні засади виховання духовності учнів в українській національній школі (В.П. Москалець, 1996); розвиток національної рефлексії учнів початкових класів у процесі навчальної діяльності (М.А. Шугай, 2002); окремі психологічні умови (скаутський рух) розвитку національної самосвідомості у підлітковому віці (Н.О. Євдокимова, 2005); особливості етнічної ідентифікації (Т.М. Яблонська, 2006), психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості (Ю.О. Михальчук, 2005) і психологічні чинники формування етнічної свідомості у старшому шкільному віці (В.В. Горбунова, 2003) та ін.

Проте здійснений теоретичний аналіз зазначених робіт засвідчив недостатність вивчення проблеми розвитку національної ідентичності в студентській молоді, що зумовило потребу її глибокого дослідження на етапі констатувального експерименту. Зокрема недостатньо вивченими залишилися питання про психологічні особливості розвитку компонентів національної ідентичності студентів і чинники цього процесу. Результати проведеного емпіричного дослідження зазначених питань презентовано в другому розділі дисертації.

2. 1. Організація і психодіагностичний інструментарій емпіричного етапу дослідження психологічних особливостей розвитку національної ідентичності студентів

Емпіричне вивчення психологічних особливостей розвитку компонентів національної ідентичності студентів вищих навчальних закладів передбачало й виявлення чинників, які суттєво впливають на цей процес.

Дослідження розвитку національної ідентичності студентської молоді проводилося у три етапи. На першому етапі дисертаційного дослідження (2009-2010 рр.) було обґрунтовано його теоретичні основи, визначено мету, завдання, предмет і об'єкт, встановлено теоретичні та емпіричні методи, сформульовано припущення дослідження. Другий етап (2010-2013 рр.) полягав, як в емпіричному вивченні психологічних особливостей розвитку компонентів національної ідентичності студентства та визначенні чинників досліджуваного процесу, так і в перевірці першої частини сформульованого припущення. Третій етап (2013-2015 рр.) присвячувався розробці та перевірці ефективності авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді іншої частини припущення, формулюванню психолого-педагогічних рекомендацій для психологів, викладачів і наставників

академічних груп із розвитку цього процесу в студентів вищих навчальних закладів і висновків із проведеного дослідження.

В емпіричному дослідженні, що проводилося з метою вивчення психологічних особливостей компонентів і чинників розвитку компонентів національної ідентичності, взяло участь 527 респондентів віком від 17 до 22 років, які були студентами 1-5 курсів денної та заочної форм навчання вітчизняних педагогічних, медичних, юридичних і технічних вищих навчальних закладів. Зокрема 105 студентів 1-го курсу, 106 – 2-го, 106 – 3-го, 105 – 4-го та 105 – 5-го. Також у дослідженні взяли участь 35 викладачів вищих навчальних закладів. За національністю усі респонденти – українці. Базою дослідження стали: Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ), Львівський національний медичний університет (м. Львів), Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (м. Харків), Рівненський державний гуманітарний університет, Національний університет водного господарства та природокористування (м. Рівне), Бердянський державний педагогічний університет (м. Бердянськ).

Характеризуючи вибірку більш детально за спеціальностями, зазначимо, що респондентами були майбутні фахівці у таких галузях знань, як: «історія», «філософія», «культурологія», «українська філологія», «журналістика», «лікувальна справа», «правознавство», «математика», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «соціальна педагогіка», «логопедія» і «психологія».

Відзначимо, що задля перевірки припущення нашого дослідження було виокремлено три групи респондентів. До першої групи зараховано 175 студентів – майбутніх вчителів історії, української мови та літератури. Друга і третя групи налічували по 176 досліджуваних. Зокрема другу групу склали студенти таких спеціальностей, як: «філософія», «культурологія», «журналістика», «правознавство», «соціальна педагогіка», «логопедія» та «психологія», третю – майбутні фахівці зі спеціальностей «лікувальна

справа», «математика», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт).

Комплекс емпіричних методів дисертаційного дослідження, які використовувалися задля вирішення його завдань, склали надійні та валідні психодіагностичні методики. Відзначимо, що окремі з них, згідно з предметом нашого дослідження, були модифіковані та апробовані спільно зі Л.М. Співак [134; 135].

Важливо нагадати, що за нашим розумінням, національна ідентичність є когнітивним та емоційним усвідомленням особистістю власної належності до певної нації, що має свою назву, історичну територію, спільні міфи, історичну пам'ять, масову громадську культуру, мову, економіку, однакові для всіх юридичні права та обов'язки. Доцільно підкреслити і те, що національна ідентичність існує лише в усвідомленому вигляді.

До структури національної ідентичності належать когнітивний та афективний компоненти. Зокрема основними складниками її когнітивного компонента є: знання особистості про певну націю, її територію, символіку, звичаї, традиції, історичні події та героїв, зарахування себе до такої (своєї) нації; приписування іншим представникам цієї нації низки ознак із перелічених вище. Афективний компонент національної ідентичності містить такі почуття, як національна гордість чи сором, національна самоповага чи зневага та ін. Основними показниками цього компонента виступають суб'єктивна актуальність і ступінь прихильності (значущість) національної ідентичності для особистості. Так, актуальність засвідчує наявність категорії національності («Я – українець») у самовизначеннях особистості. Натомість рівень прихильності до національної ідентичності виявляється у значущості належності людини до конкретної нації та у почуттях, пов'язаних із цією належністю та її проживанням на національній території [42; 97].

Не менш важливими показниками афективного компонента національної ідентичності є валентність (позитивність – негативність) і

визначеність. Так, валентність відбивається в емоційному зафарбуванні афективного компонента. Визначеність – у чіткості усвідомлення особистістю себе як представника конкретної нації, а також у ступені її знань про психологічні та культурні особливості своєї нації [66; 91; 152].

Дослідженню особливостей *когнітивного компонента* національної ідентичності студентської молоді сприяло застосування методики «Хто Я?» авт. М. Куна і Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152] та методики вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні, адапт. В.М. Павленко [42] в нашій модифікації (див. Додаток А).

Зокрема за допомогою методики «Хто Я?» авт. М. Куна і Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152] вивчався такий складник цього компонента, як зарахування особистістю себе до своєї, української нації. Наявність такого складника засвідчувала відповідь респондентів: «Я – українець». Відзначимо, що ця методика більшою мірою застосувалася з метою вивчення показників афективного компонента національної ідентичності, а тому вона описана далі.

Характеризуючи особливості використання методики вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні, адапт. В.М. Павленко, відзначимо, що низку тверджень цієї методики нами було змінено так, щоб вони сприяли вивченню національної ідентичності студентства. Цим забезпечувалася її змістова валідність. Модифікована методика перевірялася й на надійність, котру було підтверджено стійкістю результатів, що були одержані після повторних тестувань респондентів.

Зокрема досліджуваним було запропоновано уважно прочитати низку тверджень, кожне з яких може виступати закінченням такого речення: «В термінах національної ідентичності я розглядаю себе як...». Після цього вони мали встановити і позначити в бланкові для відповідей ступінь своєї згоди із запропонованими твердженнями, що презентують національну ідентичність особистості.

Обробка одержаних результатів здійснювалася таким чином. Спочатку за шкалою якісні оцінки переводилися у кількісні, а саме: «абсолютно не згідний» – 1 бал; «швидше не згідний, ніж згідний» – 2 бали; «швидше згідний, ніж не згідний» – 3 бали; «абсолютно згідний» – 4 бали. Загальний показник національної ідентичності обчислювався як середнє арифметичне від суми балів за прямими (1; 2; 3; 5; 6; 11; 12; 13; 14; 16; 18; 20) і оберненими (8; 10) твердженнями. Показник додаткової шкали «досягнення національної ідентичності» – як середнє арифметичне від суми балів за твердженнями: 1; 3; 5; 12; 13 (прямі) й 8; 10 (обернені). Показники додаткової шкали «національно-спрямована поведінка» (2; 16) і «ставлення до інших націй» (прямі – 4; 9; 17; 19; обернені – 7; 15) – також як відповідне середнє арифметичне від суми балів. Найменше значення кожного показника становив 1 бал; найбільше – 4 бали. Рівень показників засвідчувала певна кількість балів, а саме: 3–4 – високий; 2–2,99 – середній; 1–1,99 – низький.

Отже, застосування у дослідженні цієї методики сприяло визначенню загального і часткових (досягнення національної ідентичності, національно-спрямована поведінка, ставлення до інших націй) показників когнітивного компонента національної ідентичності студентської молоді.

Вивчення *актуальності та рівня прихильності (значущості)*, що виступають важливими показниками **афективного компонента** національної ідентичності студентської молоді, здійснювалося на основі методики «Хто Я?» авт. М. Куна і Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152]. Згідно з інструкцією до цієї методики, респонденти мали протягом 12 хвилин записати в бланк до 20-ти різних відповідей на запитання: «Хто я такий?», розмістивши їх за порядком значущості. Зокрема на перше місце (1 ранг) записувалася найбільше важлива самопрезентація, на останнє – найменш значуща. Обробка результатів методики відбувалася за допомогою методу контент-аналізу [3; 28; 65; 86; 121; 152].

Актуальність національної ідентичності для респондента встановлювалася за наявністю відповіді, яка засвідчує його національність.

Натомість відсутність самохарактеристики, що стосується належності досліджуваного до конкретної нації, найчастіше свідчить про її неважливість для нього. Проте, в окремих випадках, як відзначили О.М. Татарко і Н.М. Лебедева, відсутність такої самохарактеристики, як національна належність, може зумовлюватися її надзвичайною важливістю для респондента, який приховав це для дослідника. Рівень прихильності (значущості) відбивав ранг відповіді «Я – українець», а саме 1-6 – високий, 7-13 – середній, 14-20 – низький.

Дослідженню показників *валентності та визначеності афективного компонента* національної ідентичності студентської молоді сприяло застосування методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О.М. Татарко і Н.М. Лебедевої [152], яку було модифіковано нами [96; 133] задля забезпечення її змістової валідності. З метою уникнення ймовірної упередженості респондентів, що могла пов'язуватися з кількісними оцінками ними тверджень методики, у психологічному діагностуванні було використано якісне оцінювання. Надійність модифікованої методики підтвердилася стійкістю результатів, які були одержані після повторного тестування досліджуваних.

Методика містить вісім тверджень, що належать до шкал валентності та визначеності (невизначеності) національної ідентичності. Респонденти одержували бланки і мали дотримуватися таких інструкцій: «Прочитайте, будь ласка, уважно всі твердження. Визначте ступінь Вашої згоди з кожним твердженням. Позначте обраний Вами варіант знаком «+» у відповідній клітинці бланка для відповідей. Пам'ятайте про те, що немає «правильних» чи «помилкових» відповідей, адже кожен може висловити власну думку. Не витрачайте багато часу на обдумування своєї відповіді. Відповідайте точно, щиро і почергово. Дякуємо за участь!». Більш повною мірою модифіковану методику оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О.М. Татарко і Н.М. Лебедевої презентовано в Додатку Б.

Окрім цього, ми зважали на те, що усвідомлення особистістю власної національної належності відбувається засобами використання нею низки ознак, які підвищують ступінь її прихильності до конкретної нації (історія, мова, культура, звичаї, традиції, однакові права й обов'язки та т. ін.). Тому на етапі констатувального експерименту було застосовано самоопис: «Я – українець» («Я – українка») і твір за темою: «Традиції нашої родини».

Самоопис досліджуваним було запропоновано написати в довільній формі. Задля аналізу самоописів застосовувався метод контент-аналізу [3; 28; 65; 86; 121]. Об'єктом уваги в самоописах виступали знання респондентів про свою національну належність. У творі респондентам пропонувалося описати усі традиції, які вони святкують у родинному та сімейному колах. Також вони мали зазначити, як саме та як часто відбуваються такі святкування. Адже у цьому відбивається історія, культура та релігійні вподобання представників конкретної групи, зокрема і нації.

Особливості *афективного компонента* національної ідентичності студентської молоді, а саме – *модальність (позитивне чи негативне) ставлення до своєї нації*, встановлювалися за допомогою методики «Типи етнічної ідентичності» (авт. – Г.У. Солдатова і С.В. Рижова) [42] у нашій модифікації [99; 133]. Застосування цієї методики сприяло й виявленню модальності ставлення до інших націй. Відзначимо, що у модифікованій методиці всі твердження пов'язувалися саме з нацією. Здійснена модифікація методики, що забезпечила її валідність, одночасно сприяла вирішенню завдань емпіричного етапу дослідження. Методику було перевірено й на надійність. Вона підтвердилася достатньою стійкістю результатів, які були отримані після проведення повторних тестувань досліджуваних.

Методика містить 30 тверджень, кожне з яких є можливим закінченням самохарактеристики респондентів: «Я така людина, яка...». З метою запобігання упередженості щодо кількісних оцінок, у цій методиці також використовувалося якісне оцінювання. Якісні оцінки респондентами

тверджень методики переводилися у кількісні так: «згідний» – «+2»; «швидше згідний, ніж не згідний» – «+1»; «у чомусь згідний, у чомусь – ні» – «0»; «швидше не згідний, ніж згідний» – «-1»; «не згідний» – «-2». Ключ до цієї методики та бланк для відповідей подано в Додатку В.

За ключем визначалися типи національної ідентичності студентів, які віддзеркалювали модальність їх ставлення до своєї та інших націй. Так, *позитивна національна ідентичність*, яку визначено *нормою*, виявляється в позитивному ставленні не лише до своєї, а й до інших націй. Норма притаманна багатьом представникам суспільств, в яких співіснує кілька націй чи етносів. Адже цей тип національної ідентичності забезпечує мир у міжнаціональних взаємодіях і виступає основою стабільності та самостійності нації. Натомість інші трансформовані типи національної гіпоідентичності (націонігілізм, національна індіферентність) чи гіперідентичності (націоогоїзм, націоізоляціонізм, націофанатизм) відхиляються від норми. *Націонігілізм* презентує заперечення людиною своєї національної ідентичності, що спонукає її до пошуків стійких соціальних, а не національних груп. *Національну індіферентність* найвиразніше відбиває неактуальність національності для особистості, невизначеність для неї власної національної належності.

Націоогоїзм презентує прийняття своєї нації та визнання її права розв'язувати власні проблеми за рахунок інших, «чужих» націй, що поєднуються з роздратуванням, напруженням у взаємодіях із представниками останніх. Проявами *націоізоляціонізму* є: впевненість людини у перевазі своєї нації та необхідності дотримання «чистоти» її культури, ксенофобія, негативне ставлення до дружби та шлюбів із представниками «чужих» націй. *Націофанатизм* віддзеркалюється у визнанні прав нації вищими, порівняно з правами людини; готовності людини до всіляких дій, навіть до геноциду, заради інтересів нації, які можуть трактуватися по-різному; обмеженнях чи

заборонах представникам «чужих» націй користуватися ресурсами своєї нації, правами і привілеями її представників та т. ін.

Відзначимо, що застосовані на етапі проведення констатувального експерименту методики й бесіди зі студентами вищих навчальних закладів та їх викладачами і кураторами академічних груп також дозволили підтвердити теоретичні припущення про соціальні та психологічні чинники розвитку національної ідентичності особистості у цьому віці, які були сформульовані у першому розділі дисертації.

Обґрунтуванню критеріїв розвитку національної ідентичності студентської молоді сприяло узагальнення основних теоретичних положень та емпіричних висновків наукових досліджень зарубіжних і вітчизняних учених (М. Барретта, М.Й. Боришевського, І.В. Данилюка, Е. Еріксона, В.Б. Євтуха, Н.М. Лебедевої, В.М. Павленко, Е.Д. Смідта, Г.У. Солдатової, Л.М. Співак, Т.Г. Стефаненко, О.М. Татарка, А. Теджфела та ін.).

Такими *критеріями* виступили:

- усвідомленість студентами своєї національної належності;
- емоційне ставлення студентської молоді до власної національної належності;
- емоційне ставлення студентів до представників своєї нації;
- емоційне ставлення студентів до представників інших націй.

Ці критерії дозволили визначити показники та *високий, середній і низький* рівні розвитку національної ідентичності студентської молоді.

Показниками *високого рівня* розвитку національної ідентичності виступили: значний обсяг знань студентів про ознаки своєї та інших націй (історію, мову, культуру, звичаї, традиції, територію); чіткість усвідомлення студентами своєї національної ідентичності; глибина усвідомлення ними власної національної належності, що виявляється у характеризуванні себе як представника нації із застосуванням багатьох її ознак; суб'єктивна актуальність своєї національної самототожності (наявність категорії

національності «Я – українець» у самовизначеннях студентів); велика прихильність (значущість) національної належності; валентність (позитивність) національної самототожності; позитивне ставлення студентів до представників своєї нації; толерантне ставлення студентства до представників інших націй.

Показники *середнього рівня* розвитку національної ідентичності – неповний обсяг знань студентів про ознаки своєї та інших націй (історію, мову, культуру, звичаї, традиції, територію); недостатня чіткість усвідомлення студентами своєї національної ідентичності; не досить глибоке усвідомлення ними власної національної належності, що виявляється у характеризуванні себе як представника нації із застосуванням частини її ознак; суб'єктивна актуальність своєї національної самототожності (наявність категорії національності «Я – українець» у самовизначеннях студентів); не досить велика прихильність (значущість) національної належності; валентність (ситуативна позитивність) національної самототожності; позитивне ставлення студентства до представників своєї нації; толерантне ставлення студентів до представників одних націй та інтолерантність – у їх ставленні до представників інших націй.

Показниками *низького рівня* розвитку національної ідентичності виступили: незначний обсяг знань студентів про ознаки своєї та інших націй (історію, мову, культуру, звичаї, традиції, територію); нечіткість усвідомлення студентами своєї національної ідентичності; поверхове усвідомлення студентами власної національної належності, що виявляється здебільшого лише у відповідях на запитання про їх національність; неактуальність своєї національної самототожності (відсутність категорії національності «Я – українець» у самовизначеннях студентів); відсутність прихильності (незначущість) національної належності; валентність (негативність) національної самототожності; ситуативне ставлення до

студентства представників своєї та інших націй – в одних ситуаціях позитивне й толерантне, в інших – негативне та інтолерантне.

У наступних підрозділах представлено результати емпіричного вивчення особливостей розвитку когнітивного й афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді та чинників досліджуваного процесу.

2. 2. Психологічні особливості розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентства

Теоретичний аналіз досліджень, котрі присвячувалися вивченню окремих аспектів розвитку національної ідентичності студентської молоді, дозволив резюмувати, що цей вік (пізній юнацький (студентський) – *Авт.*) є сенситивним для цього складного процесу. Його результати виявляються у когнітивному та емоційному усвідомленні студентами власної належності до конкретної (своєї) нації, що вирізняється власною назвою, мовою, історією, культурою, територією, економікою й однаковими для її представників юридичними правами та обов'язками. Інакше кажучи – в їх національній ідентичності та когнітивному й афективному компонентах цього феномена.

Тому на другому етапі дисертаційного дослідження (2010-2013 рр.) емпірично вивчалися психологічні особливості розвитку когнітивного й афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді та визначалися провідні чинники цього процесу.

Зазначений етап розпочинався зі встановлення психологічних особливостей розвитку **когнітивного компонента** національної ідентичності студентів. Його результати висвітлено у цьому підрозділі дисертації.

Зокрема спочатку зверталася увага на зарахування респондентами себе до української нації, а також на їх знання про свою націю, її територію, символіку, звичаї, традиції, історію (важливі події та героїв). Із цією метою було використано модифіковану методику «Хто Я?» авт. М. Куна та Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152] і методику вимірювання етнічної ідентичності авт. Дж. Фінні, адапт. В.М. Павленко [42].

Зокрема застосування методики «Хто Я?» авт. М. Куна і Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152] дозволило вивчити такий складник когнітивного компонента, як зарахування студентами себе до української нації. Про це свідчила наявність із-поміж відповідей респондентів такої самохарактеристики, що стосується їх національності, а саме – «Я – українець».

Із метою унаочнення одержані кількісні дані подано на рис. 2. 1.

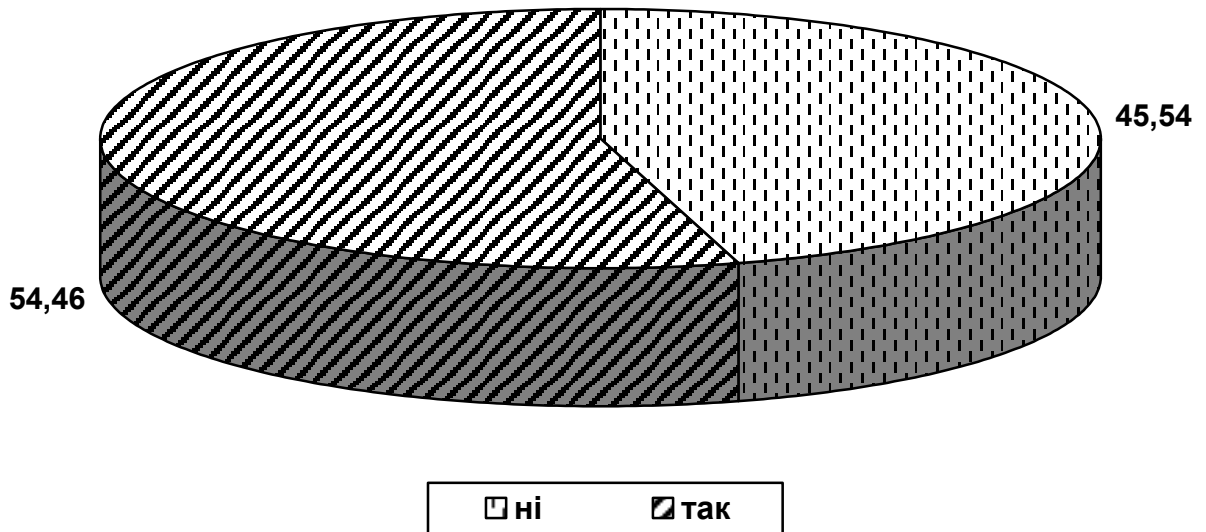

Рис. 2. 1. Кількісні дані (%) зарахування себе студентами до української нації, n=527

З рис. 2. 1 видно, що за результатами цієї методики загалом лише дещо менше половини студентів (45,54 %) зарахували себе до української нації.

Свідченням цього стала їх відповідь «Я – українець» чи «Я – українка» на запитання «Хто я такий?».

Натомість більше половини досліджуваних (54,46 %) не зазначили про власну національну належність. Із відповідей цих досліджуваних з'ясувалося, що більш значущими для них виявилися ідентитети, які пов'язані із соціальним самовизначенням у сьогоденні та майбутньому. А саме – навчання і громадська діяльність у вищому навчальному закладі (студент, студентський лідер, староста та т. ін.); майбутня професійна діяльність (майбутній філолог, історик, юрист, лікар, журналіст, учитель та т. ін.); особисте життя – сімейні ролі та статуси у сьогоденні (донька, син, хрещена мати, дружина, чоловік та т. ін.) й у майбутньому (майбутня дружина, чоловік), соціальні ролі та статуси (друг, подруга, радник та т. ін.). Водночас дещо меншої значущості вони надали якостям, які стосуються їх майбутньої професійної діяльності (комунікабельний, грамотний, емпатійний тощо), ще менше – особистісним самохарактеристикам (справедливий, щирий, запальний, добрий, сміливий та т. ін.) і власним інтересам (подобається співати, танцювати, займатися спортом тощо).

Отже, майже половина респондентів зарахували себе до української нації. Відзначимо, що цей показник є важливим задля інтерпретації особливостей розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентства. Водночас зарахування особистістю себе до певної нації засвідчує суб'єктивну актуальність для неї національної належності. Тому більш детальніше одержані за цією методикою результати ми висвітлили у наступному підрозділі дисертації, характеризуючи афективний компонент національної ідентичності студентської молоді.

Встановленню особливостей розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентства сприяло застосування методики вимірювання етнічної ідентичності автора Дж. Фінні, що була адаптована В.М. Павленко [42] та модифікована нами (див. Додаток А). Нагадаємо, що у

цій методиці респондентам пропонувалося встановити ступінь власної згоди з низкою тверджень, які є закінченням речення: «В термінах національної ідентичності я розглядаю себе як...». Натомість ці речення розкривали особливості їх національної ідентичності. Адже вони дозволяли визначити загальні та часткові (досягнення національної ідентичності, національно-спрямована поведінка, ставлення особистості до інших націй) показники когнітивного компонента національної ідентичності студентської молоді.

З метою унаочнення результату обчислення **загального показника національної ідентичності** респондентів у досліджуваних групах подано в табл. 2. 1.

Таблиця 2. 1

Рівні загального показника національної ідентичності у досліджуваних групах студентів (дані у %) n=527

Рівні / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
Високий	66,29	58,52	50,57
Середній	32	38,64	45,45
Низький	1,71	2,84	3,98
Всього	100	100	100

З табл. 2. 1 видно, що найбільші кількісні дані загального показника національної ідентичності зафіксовано в усіх досліджуваних групах і стосуються вони **високого** рівня. Проте дані щодо цього рівня найбільшими виявилися у 1-й групі (66,29 %), дещо меншими – у 2-й (58,52 %) і найменшими – у 3-й (50,57 %). Доцільно зазначити, що респонденти з високим рівнем затратили багато часу з метою одержання глибоких знань про свою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї. Вони досить глибоко усвідомлюють свою національну ідентичність і розуміють її значущість, пишаються своїм націокультурним походженням.

Думаємо, що встановлені відмінності кількісних даних високого рівня зумовлено тим, що студенти 1-ї групи – це майбутні вчителі історії України, української мови і літератури; 2-ї – фахівці інших гуманітарних сфер (юристи, філософи, політологи та ін.); натомість 3-ї – негуманітарних, зокрема технічної. Відзначимо, що протягом навчання у вищій школі респонденти з 1-ї групи глибоко знайомляться з багатьма навчальними дисциплінами (історією України, археологією України, історією України в особистостях, історичним краєзнавством, українською етнологією, історією української культури, історією української мови, історією української літературної мови, українською літературою, усною народною творчістю, етнопсихологією, релігієзнавством та ін.), обов'язково проходять археологічну і фольклорну практику, що загалом значною мірою підвищує у них рівень загального показника національної ідентичності. Студенти 2-ї групи вивчають низку обов'язкових (історію України, українську мову (за професійним спрямуванням), історію української культури) і додаткових (культура і техніка мовлення, етнопсихологія, релігієзнавство та т.ін.) навчальних дисциплін гуманітарного спрямування, що також досить суттєво впливає на їх загальний показник національної ідентичності. Для студентів 3-ї групи обов'язковим у вищій школі є вивчення лише таких навчальних дисциплін, як історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), історія української культури, що зумовлює дещо менший вплив на їх загальний показник національної ідентичності.

Тому, в зв'язку з вивченням респондентами досліджуваних груп неоднакової кількості таких гуманітарних навчальних дисциплін, що суттєво сприяють розвитку їх національної ідентичності, кількісні дані середнього та низького рівня збільшуються від 1-ї до 3-ї групи. Водночас, порівняно з високим рівнем, такі дані є значно меншими. Зокрема *середній* рівень загального показника національної ідентичності виявлено у 32 % студентів 1-ї групи, у 38,64 % – 2-ї та 45,45 % – 3-ї. Респонденти з цим рівнем мають неповний обсяг знань про свою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї, адже вони витратили на здобуття цих

знань не надто багато часу. Вони не досить чітко та глибоко усвідомлюють свою національну ідентичність і розуміють її значущість. Натомість **низький** рівень загального показника національної ідентичності зафіксовано в 1,71 % студентів 1-ї групи, 2,84 % – 2-ї та 3,98 % – 3-ї. Досліджуваних із цим рівнем характеризує незначний обсяг знань про свою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї. Вони нечітко й неглибоко усвідомлюють власну національну ідентичність і розуміють її значущість.

Отже, студентів 1-ї групи вирізняють найбільші кількісні дані високого рівня загального показника національної ідентичності та найменші – середнього й низького. Порівняно з 1-ю, студенти 2-ї групи мають дещо менші кількісні дані високого рівня та більші – середнього і низького. Порівняно з 1-ю та 2-ю групами, студенти 3-ї групи характеризуються найменшими кількісними даними високого рівня та найбільшими – середнього й низького. Чинником встановлених змін вважаємо майбутній фах респондентів досліджуваних груп, одержання якого неоднаково впливає на розвиток їх національної ідентичності.

Окрім цього, було встановлено, що у студентів від 1-го до 5-го курсів середні значення загального показника національної ідентичності у 1-й групі збільшуються від 2,8 до 3,3; у 2-й – від 2,5 до 2,7; у 3-й – від 2 до 2,1. Вважаємо, що одержані результати пояснюються систематичним, тривалим і глибоким вивченням студентами 1-ї групи багатьох таких навчальних дисциплін, які підвищують рівень їх національної ідентичності. Вивчення студентами 2-ї групи навчальних дисциплін гуманітарного спрямування в процесі навчання також певною мірою підвищує рівень їх національної ідентичності. Натомість вивчення студентами 3-ї групи лише обов'язкових навчальних дисциплін гуманітарного спрямування на певних етапах навчання зумовлює найменший вплив на рівень їх національної ідентичності.

Задля унаочнення кількісні дані додаткової шкали **«досягнення національної ідентичності»** студентством у досліджуваних групах презентовано в табл. 2. 2.

Таблиця 2. 2

Кількісні дані (%) рівнів досягнення національної ідентичності у досліджуваних групах студентів **n=527**

Рівні / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
Високий	79,43	71,59	65,91
Середній	18,29	25	29,55
Низький	2,28	3,41	4,54
Всього	100	100	100

Як помітно з табл. 2. 2, найбільші кількісні дані в усіх досліджуваних групах стосуються *високого* рівня досягнення національної ідентичності. Проте найбільшими вони виявилися у 1 групі (79,43 %), незначною мірою меншими – у 2-й (71,59 %) і найменшими – у 3-й (65,91 %). Відзначимо, що студенти з цим рівнем багато знають про культуру та історію своєї нації, адже вони витратили на це тривалий час, здобуваючи такі знання самостійно і спілкуючись із іншими українцями. Окрім цього, респондентів із високим рівнем вирізняє глибоке розуміння значення своєї національної ідентичності.

Значно менша кількість досліджуваних мають *середній* рівень досягнення національної ідентичності. А саме – 18,29 % студентів із 1-ї групи (найменша кількість), 25 % із 2-ї групи (дещо більша кількість) і 29,55 % із 3-ї групи (найбільша кількість). Респонденти з цим рівнем характеризуються достатніми знаннями культури та історії своєї нації й розумінням значення власної національної ідентичності. Найменші кількісні дані досягнення національної ідентичності зафіксовано на *низькому* рівні. Зокрема – 2,28 % у 1-й групі (найменша кількість), 3,41 % – у 2-й (несуттєво більша кількість) і 4,54 % – у 3-й (найбільша кількість). Досліджуваним із цим рівнем притаманні часткові знання культури та історії своєї нації та неглибоке розуміння значення власної національної ідентичності.

Загалом зазначимо, що, порівняно з 2-ю і 3-ю, у 1-й групі найбільша кількість студентів із високим і найменша із середнім й низьким рівнями.

З метою унаочнення кількісні дані додаткової шкали «**національно-спрямована поведінка**» у респондентів подано в табл. 2. 3.

Таблиця 2. 3

Кількісні дані (%) рівнів національно-спрямованої поведінки студентів у досліджуваних групах **n=527**

Рівні / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
Високий	64,57	53,41	39,2
Середній	30,86	39,77	50,57
Низький	4,57	6,82	10,23
Всього	100	100	100

З табл. 2. 3 очевидно, що найбільша кількість досліджуваних мають **високий** рівень національно-спрямованої поведінки. Проте їх кількість у 1-й групі (64,57 %) є майже в 1,5 рази більшою, порівняно з 3-ю групою (39,2 %) та незначною мірою перевищує кількісні дані у 2-й (53,41 %). Студенти з цим рівнем беруть активну участь у націокультурному житті – слухають музику та відвідують концерти переважно українських виконавців, дотримуються національних звичаїв, надають перевагу стравам національної кухні. Порівняно з високим, кількісні дані **середнього** рівня є майже в 2 рази меншими у 1-й групі (30,86 %) та майже в 1,5 рази – у 2-й (39,77 %) і в 1,2 рази більшими у 3-й (50,57 %). Досліджувані з цим рівнем слухають пісні окремих українських виконавців, дотримуються певних національних традицій. На противагу високому і середньому, кількісні дані **низького** рівня виявилися найменшими. Водночас кількість респондентів із цим рівнем є найменшою у 1-й групі (4,57 %), дещо більшою – у 2-й (6,82 %) і найбільшою – у 3-й (10,23 %). Відзначимо, що студентам із низьким рівнем національно-спрямованої поведінки більше подобається культура і традиції інших націй.

Загалом підкреслимо, що, порівняно з 3-ю, у 1-й і 2-й групах найбільша кількість респондентів мають високий і середній рівні, найменша – низький.

Із метою унаочнення кількісні дані додаткової шкали «**ставлення до інших націй**» у студентів із досліджуваних груп подано в табл. 2. 4.

Таблиця 2. 4

Кількісні дані (%) рівнів ставлення студентів досліджуваних груп до інших націй **n=527**

Рівні / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
Високий	52,57	40,91	32,39
Середній	32,57	39,2	42,61
Низький	14,86	19,89	25
Всього	100	100	100

З табл. 2. 4 видно, що **високий** рівень ставлення до інших націй встановлено у майже половини студентів із 1-ї групи (52,57 %), двох п'ятих частин 2-ї (40,91 %) і третини 3-ї (32,39 %). Цей рівень засвідчують часті взаємодії та дружні стосунки респондентів із представниками інших націй, які супроводжуються їх позитивними емоціями. Натомість **середній** рівень зафіксовано майже у третини студентів із 1-ї групи (32,57 %), двох п'ятих частин 2-ї (39,2 %) і стільки ж 3-ї (42,61 %). Цей рівень виявляється у їх нерідких взаємодіях і дружніх стосунках із представниками багатьох інших націй, що супроводжуються позитивними емоціями. Порівняно з високим і середнім, кількість респондентів із **низьким** рівнем є найменшою. А саме – 14,86 % у 1-й групі, 19,89 % у 2-й і 25 % у 3-й. Досліджуваним із цим рівнем приємно взаємодіяти і дружити з представниками окремих націй.

Отже, студентів 1-ї групи вирізняють найбільші кількісні дані високого рівня загального показника національної ідентичності та показників додаткових шкал, і найменші – середнього та низького. Порівняно з 1-ю,

студенти 2-ї групи мають дещо менші кількісні дані високого рівня і більші – середнього й низького. Порівняно з 1-ю та 2-ю, студенти 3-ї групи мають найменші кількісні дані високого рівня і найбільші – середнього й низького. Чинником виявлених відмінностей вважаємо професійну освіту респондентів цих груп, одержання якої протягом навчання у вищій школі зумовлює різний вплив на розвиток їх національної ідентичності.

Узагальнюючи результати цієї методики, можемо зробити висновок про те, що основними соціальними чинниками розвитку національної ідентичності студентів є професійна освіта, яку вони здобувають у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які вони одержують самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – їх позитивне ставлення до представників своєї нації; толерантне ставлення до представників інших націй.

Досить інформативним у вивченні особливостей розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентської молоді виявився самоопис за темою «Я – українець» («Я – українка»), який досліджувані писали в довільній формі. Аналіз самоописів здійснювався за допомогою методу контент-аналізу. Нагадаємо й те, що основним об'єктом нашої уваги у само описах були знання студентів досліджуваних груп про свою належність до української нації. Вони мали виявлятися у згадуванні респондентами основних ознак своєї нації, а саме – її назви, спільної мови, історії, культури, території, економіки, однакових для всіх громадян держави юридичних прав та обов'язків.

Загалом усі респонденти описали власну належність до української нації, застосувавши від 1-єї до 4-х національних ознак. Однак студенти 1-ї групи використали найбільшу кількість таких ознак (від 2-х до 4-х), 2-ї – дещо меншу (від 2-х до 3-х) і 3-ї – найменшу (від 1-єї до 2-х). Зокрема у творах респондентів 1-ї групи були помічені описи власної національної ідентичності за допомогою таких ознак, як: мова, історія, культура (звичаї й

традиції), однакові для всіх громадян держави юридичні права та обов'язки. Досліджувані 2-ї групи з метою опису своєї національної належності у творах застосували ознаки мови, культури (звичаї й традиції), однакових для всіх громадян держави юридичних прав та обов'язків. Студенти 3-ї групи використали в своїх самоописах лише такі ознаки, як мова та культура (звичаї й традиції). Водночас підкреслимо, що загалом кількість студентів, які використали усі ознаки нації задля характеристики своєї національної належності, виявилася невеликою.

Охарактеризуємо детальніше національні ознаки, які зустрічалися в самоописах респондентів. Однією з ознак, до якої найчастіше апелювала більшість досліджуваних (74,86 % у 1-й групі; 71,59 % у 2-й; 68,75 % у 3-й), виявилася українська мова. У самоописах вони підкреслили, що їм подобається слухати і розмовляти рідною мовою, адже вона є надзвичайно мелодійною, її вони чули від народження, зокрема у колискових піснях матері, бабусі; а також відзначили, що цією мовою спілкувалися їх предки. Вони підкреслили, що українською мовою змалечку спілкувалися в сім'ї та родині, у дошкільному навчальному закладі та школі. Окрім цього, багато студентів, особливо з 1-ї групи, наголосили, що вони думають саме українською мовою. Водночас частина студентів зазначили, що вони нерідко спілкуються з іншими людьми тією мовою, яку розуміють ці люди – англійською, польською, російською.

Майбутні вчителі української мови та літератури, які належать до 1-ї групи, відзначили, що у вищому навчальному закладі їх знайомлять із найкращими творами української літератури. І це посилює їх любов до рідної мови, бажання покращити свої знання української мови та спілкуватися нею. Натомість значно менша кількість респондентів (25,14 % у 1-й групі; 28,41 % у 2-й; 31,25 % у 3-й), зазначили, що їх рідною мовою є російська чи обидві мови – українська та російська. Із зазначеного можна зробити висновок про те, що основним чинником розвитку національної ідентичності за цією

ознакою є сімейне та шкільне виховання дитини засобами рідної мови. Не менш важливим чинником виявилось і навчання студентів у вищій школі за фахом «українська мова та література».

Значущою для респондентів виявилася й така ознака нації, як її історія. Найбільше згадувань про цю ознаку встановлено у майбутніх учителів історії, української мови та літератури, які належать до 1-ї групи (66,29 %). В своїх самоописах вони відзначили, що пишаються славною історією української нації, зокрема Запорізькою січчю. Дещо менше згадували про свою належність до української нації за цією ознакою студенти 2-ї (58,52 %) та найменше – студенти 3-ї (45,45 %) групи. Здебільшого респондентам цих двох груп запам'ятався Володимир Великий.

Культура, як ознака усвідомлення своєї національної належності, була значущою для багатьох досліджуваних 1-ї (79,43 %) та 2-ї (61,36 %) і дещо меншої частини 3-ї (54,55 %) групи. Зокрема студенти 1-ї та 2-ї груп написали у самоописах, що вони із задоволенням відвідують концерти своїх улюблених українських виконавців і гуртів («Онука», «ТНМК», «Друга ріка» та ін.), театральні постанови за творами класичних і сучасних вітчизняних письменників («Кайдашева сім'я», «Назар Стодоля», «Наталка Полтавка» та ін.). Окрім цього, майбутні вчителі української мови та літератури, студенти 1-ї групи зазначили, що вони й самі беруть активну участь у театральних постановках, які виконують на сцені свого університету; в підготовці та проведенні літературних вечорів; різдвяних і великодніх виставок. Також вони читають багато творів відомих українських письменників і поетів, зокрема Т. Шевченка, Л. Українки, І. Нечуя-Левицького, О. Гончара та ін.

Не менш важливими для усвідомлення студентами своєї національної ідентичності виявилися традиції та звичаї. Водночас доцільно підкреслити, що це були переважно релігійні звичаї й традиції, яких дотримуються в їх родинях, у місцях (здебільшого селах і невеликих містечках), звідки вони родом і де жили до вступу у вищий навчальний заклад. Так, студентка 2-ї

групи Марія З. відзначила: «Я – українка. Як і мої односельці, я дотримуюся певних українських традицій, що передаються із покоління у покоління».

Тому кількість респондентів, які дотримуються окремих звичаїв і традицій, була майже однаковою в усіх трьох групах, складаючи майже половину кожної з них. Зокрема, майбутній учитель української мови та літератури, студентка з 1-ї групи Олена К. підкреслила: «Я дуже пишаюся своєю нацією, її мелодійною мовою та культурними надбаннями. Вважаю важливим для себе спілкуватися мовою своєї нації та вчити цієї мови власних дітей та онуків у майбутньому, дотримуватися національних традицій і звичаїв та передавати їх своїм дітям й онукам. Адже де ще так святкують Різдво та Великдень, Масляну й Івана Купала. А які неповторні у нас весільні традиції!». Частина студентів із кожної групи (майже четверта – з 1-ї, майже п'ята – з 2-ї та майже шоста з 3-ї) відзначили те, що їм подобається багато українських звичаїв і традицій, однак вони їх не дотримуються. Решта респондентів не згадали у самоописах про національні звичаї й традиції.

З територією, місцем народження і проживання, з «рідною землею» пов'язали свою національну належність небагато студентів. А саме – 32 % респондентів із 1-ї, 25 % – з 2-ї та 21,59 % – з 3-ї групи. У своїх творах вони написали про красу рідної землі, згадали мальовничі куточки природи, поблизу яких вони жили чи були на екскурсії (Софіївський дендропарк, Шацькі озера), величні гори Карпати, могутню річку Дніпро та Чорне море.

Про таку ознаку нації, як економіка, загалом зазначило небагато респондентів, зокрема 2,28 % із 1-ї, 3,41 % із 2-ї та 6,82 % із 3-ї групи. Переважно студенти відзначали економічні негаразди в країні, невеликий розмір стипендій і зарплат у батьків, у зв'язку з чим їм доводиться поєднувати навчання й трудову діяльність. Окремі молоді люди написали, що після закінчення навчання поїдуть жити і працювати в інші країни.

Усвідомлення респондентами своєї національної належності за такою ознакою, як однакові для всіх громадян держави юридичні права й обов'язки,

було зафіксовано в усіх групах. Однак найчастіше про цю ознаку згадували майбутні юристи. Тому в 1-й групі кількість таких досліджуваних склала 18,29 %, у 2-й – 28,41 %, у 3-й – 19,89 %. Зокрема ці респонденти відзначили своє право брати участь у виборах, одружуватися, отримувати водійські права після закінчення автошколи із досягненням ними 18-ти років.

Узагальнюючи результати самоописів респондентів, підкреслимо, що здебільшого вони описували власну національну належність, приписуючи собі низку характеристик чи апелюючи до думки значущих інших про них як представників української нації. Відзначимо, що приписування бажаних ознак і привласнення думки значущих інших про себе є найпростішими механізмами формування уявлень особистості про себе [125; 126; 129].

Загалом, характеризуючи самоописи студентів, резюмуємо, що більшість із них не користується усіма ознаками нації з метою визначення себе як українця. Вважаємо, що недостатній розвиток національної ідентичності студентської молоді зумовлено невеликим обсягом їх знань про основні ознаки своєї нації.

Цей висновок підтвердився й за результатами проведення бесід зі студентами. У цих бесідах їм було запропоновано дати відповіді на такі запитання: «Що таке нація?», «Які основні ознаки нації?» та «Які ознаки засвідчують Вашу національну належність?». Відповіді респондентів на перших два запитання засвідчили, що їх знання про націю та її ознаки є недостатніми. Найчастіше їх відповіді були такими: «Нація – це народ», «Нація – це група людей, які розмовляють однією мовою», «Нація – це група людей, які живуть на одній землі», «Основною ознакою нації є однакова мова, якою розмовляють люди, що до неї належать».

Тому відповіді респондентів на третє запитання здебільшого були пов'язані з конкретною ознакою нації чи національністю їх батьків (обох або одного з них). А саме – «Я вважаю себе українцем (українкою) тому, що розмовляю українською мовою», «Я вважаю себе українцем (українкою)

тому, що живу на українській землі», «Я вважаю себе українцем (українкою) тому, що мої батьки (чи один із батьків) є українцями». Як і в самоописах, найбільша кількість студентів відзначили таку ознаку, як мова (74,86 % у 1-й групі; 71,59 % у 2-й; 68,75 % у 3-й), найменша – територія (32 % у 1-й; 25 % у 2-й; 21,59 % у 3-й) та однакові для всіх громадян держави юридичні права й обов'язки (18,29 % у 1-й; 28,41 % у 2-й; 19,89 % у 3-й).

Бесіду за такими ж запитаннями було проведено і з викладачами вищих навчальних закладів. Вичерпні й точні відповіді на запитання «Що таке нація?» та «Які основні ознаки нації?» змогли дати небагато викладачів (14,29 %). Відзначимо, що з них 5,71 % викладають у вищій школі таку навчальну дисципліну, як «Етнопсихологія». Натомість у відповідях викладачів на запитання: «Які ознаки засвідчують Вашу національну належність?» були перелічені майже усі ознаки нації, окрім економіки.

Окрім цих, їм було задано й кілька додаткових запитань, які стосуються ролі викладачів вищих навчальних закладів і наставників академічних груп у розвитку національної ідентичності студентської молоді та її національному вихованні. Відповідаючи на ці запитання, майже всі викладачі наголосили на значущості одержання студентами знань української мови, історії та культури на навчальних заняттях із відповідних дисциплін, які вони вивчають у вищій школі. Також викладачі, що є наставниками академічних груп, підкреслили важливість участі студентів у низці виховних заходів, які організовують у вищих навчальних закладах, і які мають сприяти підвищенню рівня національної ідентичності молоді. Зокрема у таких заходах, як відзначення пам'ятних подій із історії української нації; екскурсії зі студентами до краєзнавчих музеїв і т. ін.

Натомість лише кілька викладачів вищої школи відзначили значущість демонстрування студентам когнітивних та афективних проявів власної національної ідентичності – досконалого володіння українською мовою,

глибоких знань історії, культури, традицій і звичаїв своєї нації, національної гідності, національної поваги, національної самоповаги та т. ін.

Підбиваючи підсумки відповідей викладачів вищих навчальних закладів, що взяли участь у дослідженні, відзначимо необхідність проведення для них просвітницької роботи національного спрямування та збільшення кількості розвивально-виховних заходів, які важливо організовувати задля підвищення рівня розвитку національної ідентичності студентів.

Отже, одержані результати засвідчили потребу розробки ефективної програми формування національної ідентичності студентської молоді. Підкреслимо, що чільне місце у цій програмі повинна займати розвивальна і просвітницька робота національного спрямування з викладачами та наставниками академічних груп, які працюють у вищому навчальному закладі. Розв'язанню цих важливих питань буде присвячуватися третій розділ нашого дисертаційного дослідження.

За допомогою аналізу творів за темою: «Традиції нашої родини» нам вдалося з'ясувати, яких національних традицій найчастіше дотримуються у родинях респондентів. Адже, за позицією А.С. Бароніна [8], яку презентовано у першому розділі дисертації, дотримання традицій своєї нації є свідченням солідарності особистості з нею, що водночас інтенсифікує процес її національної ідентифікації.

За результатами аналізу творів було встановлено, що найчастіше у родинях досліджуваних (92,98 %) відзначають такі релігійні свята, як Різдво Христове та Великдень. До традицій святкування Різдва Христового, яких дотримуються у цих родинях, належать такі, як: відвідування святкових богослужінь у храмах; Свята вечеря, яка розпочинається після появи на небі першої зірки; приготування і споживання куті, пісних став та узвару. До Великодніх свят у родинях часто дотримуються 40-денного посту, за тиждень святять у храмах вербу, за кілька днів до свята – печуть куличі, паски, готують писанки. Досить часто на ці свята вони одягають вишиванки.

Також встановлено, що для третьої частини родин важливими релігійними святами є День святого Миколая Чудотворця, Трійця. До свята Миколая у цих родинах готують гостинці дітям та один одному, а в святковий день ідуть до храму. На свято Трійці свою домівку вони прикрашають зеленню і також йдуть на богослужіння до храму.

Апелюючи до наукових положень В.П. Москальця [79], М.І. Пірен [104] і результатів дослідження М.М. Шахбанової [162], які переконливо довели вплив релігії на національну свідомість і національну ідентичність представників нації [162] та згаданій позиції А.С. Бароніна можемо зробити такий висновок. Дотримання у родинах респондентів традицій релігійних свят підвищує у них відчуття причетності до своєї нації й солідарності з нею та одночасно інтенсифікує процес їх національної ідентифікації.

Натомість решта досліджуваних підкреслили важливість своєї участі у таких національних святах, як День Незалежності, День захисника України, а також у пам'ятних для українців подіях – День пам'яті жертв голодомору, День Соборності України та ін. Зокрема у День пам'яті жертв голодомору вони вимикають у своїх домівках світло і запалюють свічки.

Отже, у цьому підрозділі з'ясовано, що когнітивний компонент національної ідентичності у студентів 1-ї групи, майбутніх учителів історії, української мови та літератури розвивається найбільш інтенсивно; у студентів 2-ї групи, майбутніх фахівців спеціальностей «правознавство», «філософія», «психологія», «логопедія», «культурологія», «журналістика», «соціальна педагогіка») – менш інтенсивно; у студентів 3-ї групи, майбутніх фахівців зі спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика» – найменш інтенсивно.

Виявлено, що високим і середнім рівнями розвитку когнітивного компонента національної ідентичності вирізняється найбільша кількість студентів 1-ї групи, дещо менша – 2-ї та найменша – 3-ї. Встановлено, що у студентів від 1-го до 5-го курсів навчання кількісні дані показників

когнітивного компонента національної ідентичності у 1-й групі значно збільшуються, у 2-й – дещо зростають, у 3-й – майже не змінюються.

Окрім цього, визначено, що основними соціальними чинниками розвитку національної ідентичності студентської молоді є професійна освіта, що здобувається у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – позитивне ставлення студентів до представників своєї нації, толерантне ставлення студентів до представників інших націй.

Результати вивчення психологічних особливостей і чинників розвитку афективного компонента національної ідентичності студентів досліджуваних груп розкрито у наступному підрозділі дисертації.

2. 3. Психологічні особливості розвитку афективного компонента національної ідентичності студентської молоді

У цьому підрозділі дисертації розкрито результати емпіричного вивчення психологічних особливостей і чинників розвитку *афективного компонента* національної ідентичності студентів, що був продовженням другого етапу дисертаційного дослідження (2010-2013 рр.). Нагадаємо, що загалом цей етап було присвячено емпіричному дослідженню психологічних особливостей розвитку когнітивного й афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді та визначенню провідних чинників цього процесу.

Зокрема дослідження **актуальності та рівня прихильності (значущості)**, як важливих показників афективного компонента національної ідентичності студентства, здійснювалося за допомогою методики «Хто Я?»

авт. М. Куна і Т. Макпартленда в адапт. О.М. Татарка й Н.М. Лебедевої [152]. Нагадаємо що респонденти упродовж 12 хвилин давали до 20-ти різних відповідей на запитання: «Хто я такий?». Так, актуальність для них національної ідентичності засвідчувала наявність відповіді, яка засвідчує їх національність. Натомість відсутність цієї відповіді найчастіше свідчить про неактуальність національної ідентичності.

За результатами цієї методики загалом встановлено, що національна ідентичність є актуальною для 240 студентів. Відзначимо, що ця кількість становить менше половини від кількості усіх досліджуваних.

Кількісні дані **актуальності** у досліджуваних групах із метою унаочнення подано на рис. 2. 2.

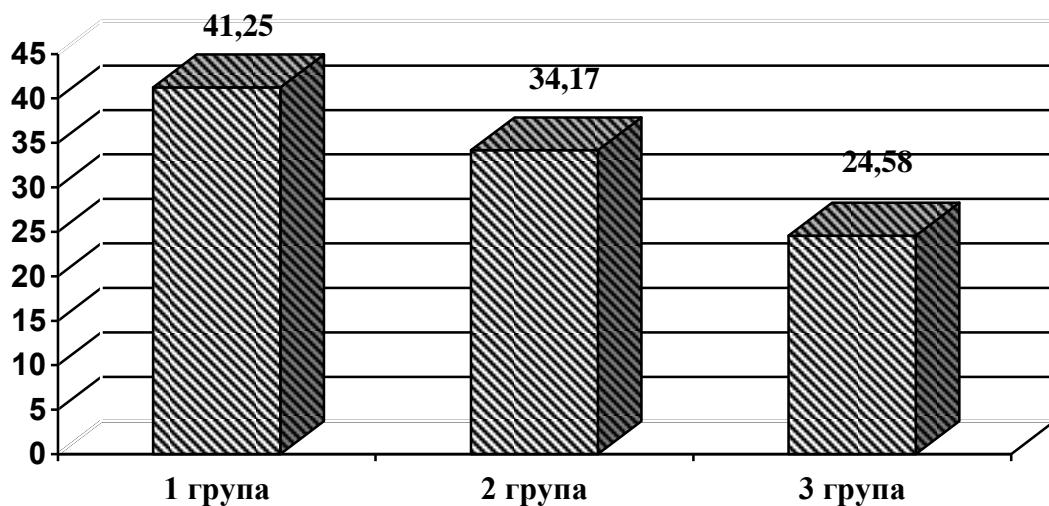

Рис. 2. 2. Кількісні дані (%) актуальності національної ідентичності студентів у досліджуваних групах, n=240

Із рис. 2. 2 видно, що кількісні дані актуальності національної ідентичності є найбільшими у 1-й групі студентів – майбутніх учителів історії України, української мови та української літератури (41,25 %). Вважаємо, що це пов'язано з вивченням ними у вищому навчальному закладі

протягом тривалого часу таких навчальних дисциплін (історія України, археологія України, історія України в особистостях, історичне краєзнавство, українська етнологія, історія української культури, історія української мови, історія української літературної мови, українська мова (за професійним спрямуванням), українська література, усна народна творчість, етнопсихологія, релігієзнавство та ін.), які стосуються основних ознак нації – її історичного минулого, мови, культури, традицій і звичаїв. Окрім цього, студенти з цієї групи проходять археологічну та фольклорну практику, що також суттєво підвищує актуальність їх національної ідентичності.

Порівняно з 1-ю, дещо меншими такі показники виявилися у 2-й групі, яку склали студенти гуманітарних спеціальностей (34,17 %). Адже вони вивчають лише такі обов'язкові навчальні дисципліни у вищій школі, як історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), історія української культури. Проте гуманітарна спрямованість їх освіти, що передбачає вивчення студентами низки таких навчальних дисциплін, як культура і техніка мовлення, етнопсихологія, релігієзнавство та т. ін., також сприяє підвищенню актуальності їх національної ідентичності.

Натомість найменші показники, порівняно з першими двома групами, зафіксовано у 3-й групі – студентів медичних і технічних спеціальностей (24,58 %). Останні показники зумовлені, як вивченням ними лише згаданих вище навчальних дисциплін, так і їх більшою спрямованістю на засвоєння негуманітарних спеціальностей.

Отже, за одержаними результатами можемо стверджувати, що актуальність національної ідентичності студентів зумовлюється обраною ними майбутньою спеціальністю. Зокрема найбільший позитивний вплив на показник актуальності має вивчення ряду професійних навчальних дисциплін майбутніми вчителями історії України, української мови та української літератури; найменший – студентами медичних і технічних спеціальностей.

Окрім цього, ми простежували й особливості актуальності національної ідентичності студентської молоді від 1-го до 5-го курсів навчання. З метою унаочнення динаміку одержаних кількісних даних презентовані на рис. 2. 3.

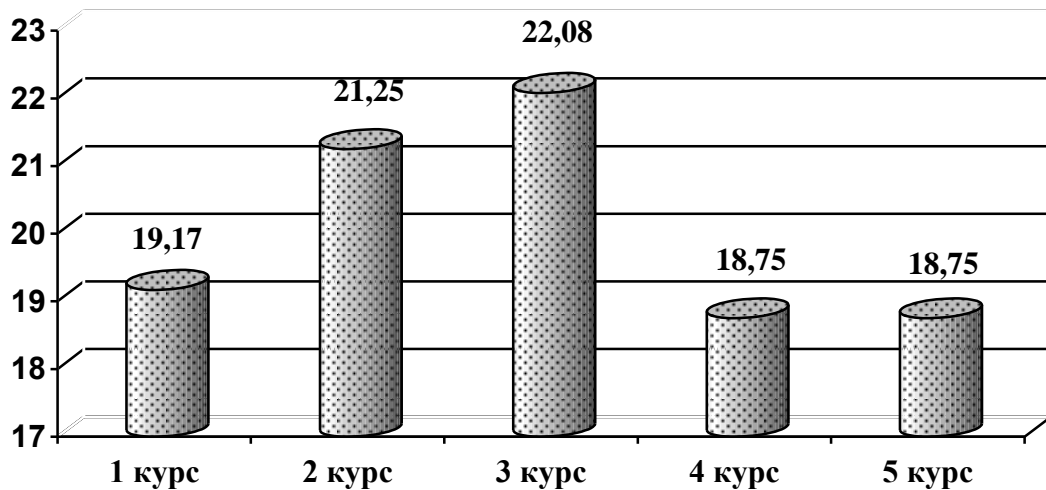

Рис. 2. 3. Динаміка актуальності національної ідентичності студентської молоді (%), n=240

З рис. 2. 3 помітно, що найбільші кількісні дані актуальності національної ідентичності виявлено у групах студентів 2-го (21,25 %) і 3-го (22,08 %) курсів. На нашу думку, це пов'язано з тим, що з 18 років у нашому суспільстві офіційно визнають зрілість молоді людини. Адже з досягненням зрілості людина має право приймати участь у виборах, узаконювати свій сімейний статус, одержувати водійські права та т. ін.

Дещо менші кількісні дані актуальності національної ідентичності зафіксовано у групі студентів 1-го курсу (19,17 %). Думаємо, що, з одного боку, такий показник зумовлено їх поглибленим вивченням історії України, української мови і літератури у процесі підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання. Натомість, із іншого – протягом першого року навчання у вищій школі більшу актуальність мають адаптаційні процеси особистості до нових умов життєдіяльності.

Найменші кількісні дані актуальності національної ідентичності встановлено у групах студентів 4-го і 5-го курсів – по 18,75 %. На наш погляд, до зниження досліджуваного показника в цих групах призводить специфіка цього періоду навчання у вищій школі. А саме – закінчення студентами навчання на певному рівні (бакалавра чи спеціаліста), підготовка до державних іспитів і майбутньої професійної діяльності. У зв'язку з цим резюмуємо, що з віком актуальність національної ідентичності студентства може дещо знижуватися. Узагальнюючи одержані кількісні дані динаміки актуальності національної ідентичності студентів, можемо зробити висновок про незначущість змін, які відбуваються з кожним наступним роком їх навчання у вищій школі. А також про важливість впливу зовнішніх, соціальних чинників на розвиток національної ідентичності студентства.

Рівень **прихильності (значущості)** національної ідентичності студентів віддзеркалював ранг відповіді «Я – українець» (чи «Я – українка») із-поміж 20-ти можливих. Виявлені кількісні дані динаміки значущості національної ідентичності для респондентів трьох досліджуваних груп подано в табл. 2. 5.

Таблиця 2. 5

Динаміка значущості національної ідентичності

студентської молоді (середнє)

n=240

Курс навчання / група	1 група	2 група	3 група
1 курс	3,9	5,5	7,1
2 курс	3,8	5,8	7,6
3 курс	3,6	6,7	8,1
4 курс	3,6	8,7	10
5 курс	3,6	8,7	13
Загальне середнє	3,7	7,08	9,16

З табл. 2. 5 видно, що національна ідентичність має високу значущість (3,7) для студентів 1-ї групи. На нашу думку, поглиблене вивчення ними низки навчальних дисциплін, які стосуються стрижневих ознак нації (історії, мови, культури), підвищує рівень їх національної гордості, національної гідності та національної самоповаги. Проте суттєвих відмінностей за показником значущості у студентів 1-5-х курсів не помічено.

Встановлено, що **високий** рівень властивий студентам 1-го (5,5), 2-го (5,8) і 3-го (6,7) курсів. **Середній** рівень значущості (7,08) національної ідентичності загалом притаманний студентам 2-ї групи, що пов'язано з досить високим і середнім рівнями їх національної гордості, національної гідності та національної самоповаги. Адже вони вивчають незначну кількість навчальних дисциплін, які можуть поглиблювати ці почуття. Зокрема у цій групі встановлено, що середнім рівнем національної ідентичності вирізняються респонденти, які навчаються на 4-му і 5-му курсах – по 8,7.

На наш погляд, зафіксовані несуттєві відмінності значущості національної ідентичності можуть зумовлюватися, як зміною соціальної ситуації розвитку студентів (від періоду адаптації, набуття соціальної зрілості до зростання професіоналізму і посилення професійної спрямованості), так і усвідомленням складності соціального та економічного становища в країні.

Порівняно з попередніми двома групами, найнижчі показники значущості національної ідентичності зафіксовано у студентської молоді з 3-ї групи. Водночас доцільно відзначити, що рівень цієї значущості є **середнім**. Так, його загальне середнє становить 9,16. Без сумніву, цей показник зумовлено вивченням ними малої кількості навчальних дисциплін, які б дозволили розширити обсяг їх знань про свою націю та її ознаки, а також поглибити почуття національної гордості, національної гідності та національної самоповаги. Натомість відмінності між значеннями середнього

у респондентів різних років навчання у вищій школі виявилися більш суттєвими, порівняно з іншими двома групами. А саме, у студентів 1-го курсу – 7,1; 2-го – 7,6; 3-го – 8,1; 4-го – 10; 5-го – 13. Думаємо, що, як і у 2-й групі, з кожним наступним роком навчання студентів до зниження кількісних даних значущості національної ідентичності призводить зростання інтенсивності процесу професійного самовизначення та усвідомлення складності професійної самореалізації в недалекому майбутньому.

Отже, національна ідентичність має високу значущість для студентів із 1-ї групи, дещо вище середньої – 2-ї групи і нижче середньої – 3-ї групи, що зумовлено вивченням ними таких навчальних дисциплін, які сприяють цьому (1-а група) та їх незначною кількістю (2-а і 3-я групи).

Показники валентності та визначеності афективного компонента національної ідентичності студентів встановлювалися за допомогою методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О.М. Татарко і Н.М. Лебедевої [152] в нашій модифікації [96; 133].

З метою унаочнення одержані за цією методикою кількісні дані **валентності** національної ідентичності студентства подано в табл. 2. 6.

Таблиця 2. 6

**Динаміка валентності національної ідентичності
студентської молоді (середнє) n=527**

Курс навчання / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
1 курс	17,5	16,64	15
2 курс	17,25	16,19	14,68
3 курс	17,91	16,42	15,24
4 курс	16,76	16,3	15,5
5 курс	18,17	16,57	15,43
Загальне середнє	17,52	16,42	15,17

Перед тим, як характеризувати кількісні дані з табл. 2. 6, нагадаємо, до методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності авт. О.М. Татарко і Н.М. Лебедевої належить 8 тверджень, які стосуються двох шкал – валентності (1; 4; 6; 8) та визначеності (2; 3; 5; 7) національної ідентичності (Додаток Б). За кожною шкалою респонденти мали змогу набрати від 4 до 20 балів, які засвідчували високий, середній і низький рівні валентності (позитивності) чи визначеності національної ідентичності.

З табл. 2. 6 видно, що загалом респондентів із усіх груп характеризує **високий** рівень валентності національної ідентичності. Одержані для груп загальні середні показники розміщені ближче до позитивного полюсу шкали. Водночас у 1-й групі цей показник є найбільшим (загальне середнє – 17,52), у 2-й – дещо меншим (загальне середнє – 16,42) і в 3-й – найменшим (загальне середнє – 15,17). З одного боку, такі результати засвідчують позитивну зафарбованість афективного компонента національної ідентичності студентів. Адже вони пишаються своєю належністю до української нації та готові продемонструвати це й за межами своєї держави. Студенти з усіх груп із приємністю щоразу згадують про власну національну належність. Окрім цього, вони стверджують, що якби їм надали можливість ще раз вибрати для себе національність, то вибрали б таку ж саму. А також респонденти з гордістю відповідають на запитання про їх національність.

Із іншого боку, помітними є відмінності між кількісними даними кожної групи та, як виявилось, і статистично значущими. Обчислення, які проводилися за допомогою t-критерію Ст'юдента [84; 85; 119] засвідчили наявність статистично значущих відмінностей щодо динаміки кількісних даних 1-ї та 2-ї групи – 4,2; 1-ї та 3-ї групи – 8,4; 2-ї та 3-ї групи – 7,4. Із встановлених попарних відмінностей між досліджуваними групами помітно, що найбільшими статистично значущими є відмінності кількісних даних 1-ї та 3-ї групи, найменш – 1-ї та 2-ї групи.

Думаємо, що одержані кількісні дані пов'язані передусім із вивченням студентами 1-ї групи багатьох навчальних дисциплін, які сприяють цьому. А також із тим, що студенти з усіх груп пишаються досягненнями незалежної української держави на сучасному етапі її розвитку, героїчною історією своєї нації у минулому та сьогодні. Відзначимо і те, що в межах кожної групи не зафіксовано значних відмінностей між кількісними даними за курсом навчання респондентів.

Отже, у студентської молоді загалом встановлено високий рівень валентності національної ідентичності.

Одержані кількісні дані **визначеності** національної ідентичності студентів із метою їх унаочнення презентовано в табл. 2. 7.

Таблиця 2. 7

**Динаміка визначеності національної ідентичності
студентської молоді (середнє) n=527**

Курс навчання / група	1 група, n=175	2 група, n=176	3 група, n=176
1 курс	6,36	7,33	8,65
2 курс	6,25	6,68	8,68
3 курс	6,26	6,98	8,46
4 курс	6,19	6,64	8,09
5 курс	6,39	6,57	7,82
Загальне середнє	6,29	6,84	8,34

Як видно з табл. 2. 7, загалом усіх досліджуваних вирізняє високий рівень визначеності національної ідентичності, адже одержані кількісні дані містяться в межах від 4 до 9. Проте, порівняно з 2-ю та 3-ю групами, в 1-й групі ці показники є найменшими (загальне середнє – 6,29), що засвідчує найбільшу визначеність національної ідентичності студентів із цієї групи.

Порівняно з 1-ю, у 2-й групі зафіксовано дещо більші кількісні дані (загальне середнє – 6,84), що є свідченням певною мірою меншої визначеності національної ідентичності респондентів із цієї групи. Натомість, порівняно з першими двома групами, у 3-й групі встановлено найбільші кількісні дані (загальне середнє – 8,34), що відбиває найменшу визначеність національної ідентичності студентської молоді з цієї групи.

Отже, одержані результати віддзеркалюють досить високу чіткість національної ідентичності студентства. Це підтверджує високий ступінь згоди досліджуваних із 1-ї групи, дещо менший – із 2-ї групи та ще менший – із 3-ї групи із такими твердженнями методики: «Незважаючи на те, що довкола мене живе стільки різних націй, я завжди чітко усвідомлюю власне національне походження» та «Не хотілося б, щоб усі нації поступово змішувалися, кожен повинен точно знати своє національне походження». А також високий ступінь незгоди респондентів із 1-ї групи, дещо менший – із 2-ї групи та ще менший – із 3-ї групи з іншими твердженнями методики, а саме: «Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе зарахувати» та «Я не впевнений, що є представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі».

Заслуговують на увагу й відмінності між кількісними даними у досліджуваних групах. Так, за допомогою t-критерію Ст'юдента [84; 85; 119] зафіксовано наявність статистично значущих відмінностей кількісних даних. А саме, відмінності динаміки кількісних даних 1-ї та 2-ї групи склали 3,9; 1-ї та 3-ї групи – 12,1; 2-ї та 3-ї групи – 7,1. З цих відмінностей помітно, що найбільш значущими є статистичні відмінності між кількісними даними 1-ї та 3-ї групи, найменш – 1-ї та 2-ї групи.

На нашу думку, встановлені відмінності також зумовлено вивченням студентством 1-ї групи багатьох навчальних дисциплін, які суттєво сприяють підвищенню чіткості їх національної ідентичності. А також і тим, що

студенти з усіх груп пишаються досягненнями незалежної української держави на сучасному етапі її розвитку, героїчною історією своєї нації у минулому та сьогодні. Підкреслимо й те, що в межах кожної групи не встановлено суттєвих відмінностей між кількісними даними за курсом навчання досліджуваних. Отже, загалом студентську молодь вирізняє досить високий рівень визначеності національної ідентичності.

Досить інформативною щодо таких особливостей афективного компонента національної ідентичності студентської молоді, як **модальність (позитивне чи негативне) ставлення до своєї та до чужих націй** виявилася методика «Типи етнічної ідентичності» (авт. – Г.У. Солдатова і С.В. Рижова) [42], яка була модифікована нами [99; 133]. Нагадаємо, що за інструкцією до цієї методики респондентам пропонувалося виявити ступінь власної згоди із запропонованими закінченнями твердження «Я така людина, яка...». Водночас такий ступінь характеризував їх як суб'єкта української нації. Типи національної ідентичності студентів, які відбивали модальність їх ставлення до своєї та чужих націй, визначалися за ключем (див. Додаток В).

Задля унаочнення узагальнені результати методики «Типи етнічної ідентичності» (авт. – Г.У. Солдатова і С.В. Рижова) щодо позитивної (норми) й трансформованої національної ідентичності студентів подано на рис. 2. 4.

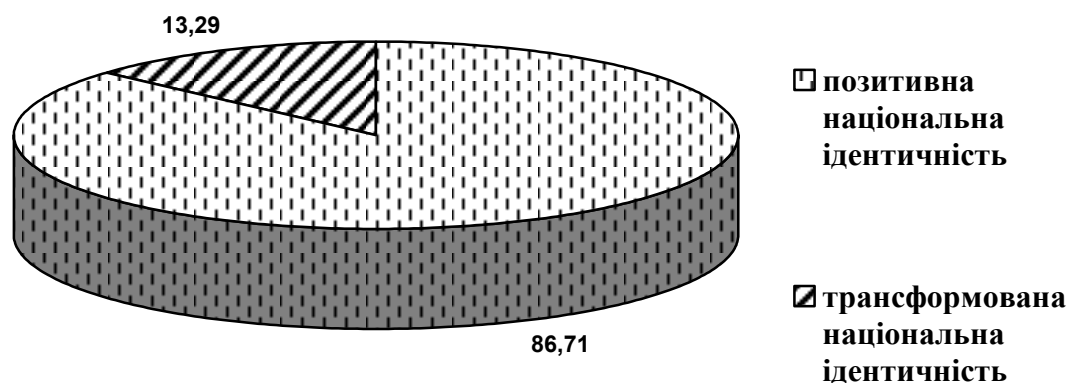

Рис. 2. 4. Кількісні дані (%) позитивної й трансформованої національної ідентичності студентської молоді, n=527

Як видно з рис. 2. 4, загалом позитивною національною ідентичністю, яка виступає нормою, характеризуються 86,71 % респондентів. Цей тип ідентичності вирізняє позитивне ставлення особистості до представників своєї нації та одночасно толерантне ставлення до представників інших націй. Підкреслимо, що студенти з позитивною національною ідентичністю надають перевагу способу життя представників своєї нації, виявляючи одночасно значний інтерес до способу життя представників інших націй. Ці респонденти пишаються своєю національною належністю. Їх вирізняє любов до своєї нації, що поєднується у них із повагою до мови та культури інших націй. Окрім цього, вони готові взаємодіяти з представниками будь-яких інших націй, незважаючи на міжнаціональні відмінності.

Відзначимо, що цей одержаний емпірично результат підтверджується й у роботах дослідників – С.В. Рижової, Г.У. Солдатової [127], Л.М. Співак [133] та ін. Адже норма властива переважній частині представників тих суспільств, у складі яких співіснує кілька національних або етнічних груп. Саме позитивна національна ідентичність особистості виступає основною умовою мирних взаємодій між представниками різних націй. А також цей тип ідентичності є запорукою стабільності й самостійності кожної нації.

Натомість, як помітно з рис. 2. 4, **трансформовані типи національної ідентичності** (зокрема національна гіпоідентичність (націонігілізм, національна індиферентність) чи національна гіперідентичність (націоогоїм, націоізоляціонізм, націофанатизм)), що відхиляються від норми, виявлено в невеликої кількості респондентів, а саме – в 13,29 %.

Нижче подано й охарактеризовано кількісні дані позитивної національної ідентичності та трансформацій останньої у досліджуваних групах респондентів.

Зокрема кількісні дані **позитивної національної ідентичності** студентів досліджуваних груп із метою унаочнення презентовано на рис. 2. 5.

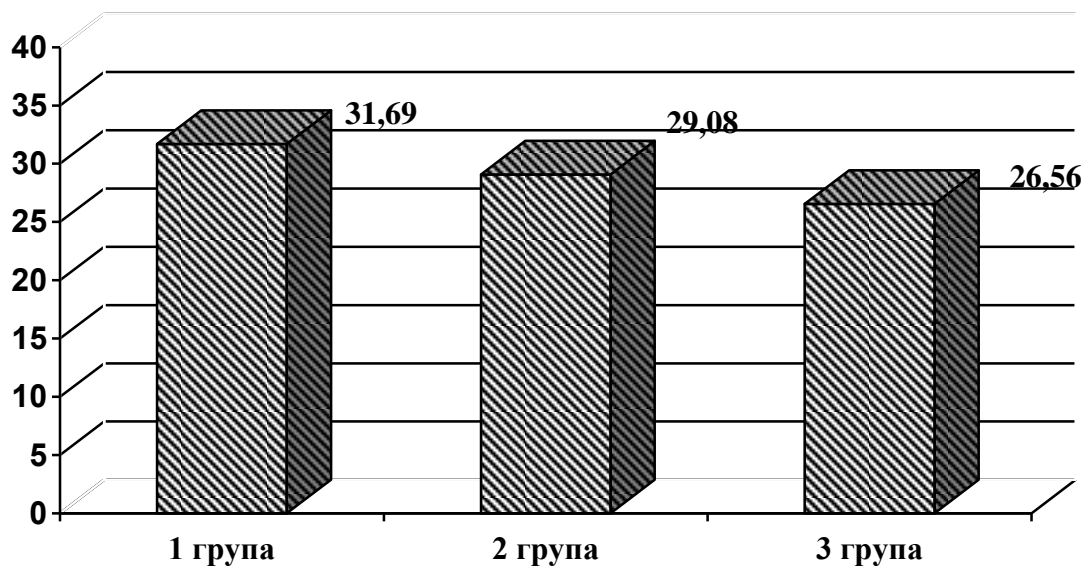

Рис. 2. 5. Кількісні дані (%) позитивної національної ідентичності студентства у досліджуваних групах, n=527

Із рис. 2. 5 видно, що з-поміж усіх респондентів із позитивною національною ідентичністю найбільша кількість (31,69 %) належить до 1-ї групи. Порівняно з 1-ю, у 2-й групі виявлено дещо меншу кількість (29,08 %) студентів із таким типом ідентичності. Натомість, порівняно з 1-ю та 2-ю групами, найменшу кількість (26,56 %) досліджуваних із позитивною національною ідентичністю зафіксовано в 3-й групі.

Відзначимо, що студентів із позитивною національною ідентичністю характеризує: надання переваги способу життя своєї нації; повага у ставленні до представників своєї та чужих націй; значущість національної мови й культури; шанобливе ставлення до мови і культури своєї та чужих націй. Вони пишаються своєю належністю до української нації, яку вирізняє неповторна мова, культура, традиції та славна історія.

На нашу думку, встановлені найбільші кількісні дані в 1-й групі студентів, майбутніх учителів історії України, української мови та української літератури зумовлені вивченням ними у вищій школі протягом

тривалого часу низки навчальних дисциплін, які сприяють не лише зростанню їх національної гідності, національної поваги та національної самоповаги, а й появі поваги до істотних ознак (історії, культури, традицій і т. ін.) інших націй і толерантного ставлення до їх представників. Нагадаємо, що студентська молодь із цієї групи у процесі навчання засвоює такі навчальні дисципліни, як історія України, археологія України, історія України в особистостях, історичне краєзнавство, українська етнологія, історія української культури, історія української мови, історія української літературної мови, українська мова (за професійним спрямуванням), українська література, усна народна творчість, зарубіжна література, етнопсихологія та ін., які віддзеркалюють культуру, історію, традиції, звичаї української та інших націй. Окрім цього, для студентів із 1-ї групи є обов'язковою археологічна чи фольклорна практика, що також значною мірою підвищує позитивний характер їх національної ідентичності.

Порівняно з 1-ю, кількісні дані позитивної національної ідентичності дещо меншими виявилися у 2-й групі студентів гуманітарних спеціальностей. Думаємо, що зменшення кількісних даних у цій групі пов'язано з вивченням ними лише обов'язкових навчальних дисциплін для студентів вищих навчальних закладів цих спеціальностей. Зокрема – історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури. Водночас, окрім перелічених обов'язкових навчальних дисциплін, студенти гуманітарних спеціальностей вивчають і ряд таких дисциплін (культуру і техніку мовлення, релігієзнавство, етнопсихологію, культурологію та т. ін.), що також сприяє розвитку в них позитивної національної ідентичності, поважному ставленню до представників своєї нації й толерантному до представників чужих націй.

Натомість, порівняно з першими двома групами, найменші кількісні дані встановлено у 3-й групі, яку склали студенти медичних і технічних спеціальностей. На наш погляд, таке зменшення показників зумовлено

вивченням ними лише обов'язкових навчальних дисциплін – історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури. А також більшою спрямованістю студентів цих спеціальностей на вивчення медичних чи технічних навчальних дисциплін.

Отже, встановлено, що переважна більшість досліджуваних характеризуються позитивною національною ідентичністю (нормою), яка виявляється в їх поважному ставленні до представників своєї й толерантному ставленні до представників чужих націй. Водночас з'ясовано, що найбільша кількість студентів із таким типом ідентичності належить до 1-ї групи, дещо менша – до 2-ї та найменша – до 3-ї групи, що зумовлено обраними ними спеціальностями.

Нижче розглянуто та проаналізовано кількісні дані **трансформованих типів національної ідентичності**, зокрема національної гіпоідентичності (націонігілізм, національна індиферентність) чи гіперідентичності (націоєгоїзм, націоізоляціонізм, націофанатизм), що зафіксовані в невеликій кількості респондентів.

Зокрема кількісні дані **націонігілізму** студентів у досліджуваних групах із метою унаочнення подано на рис. 2. 6.

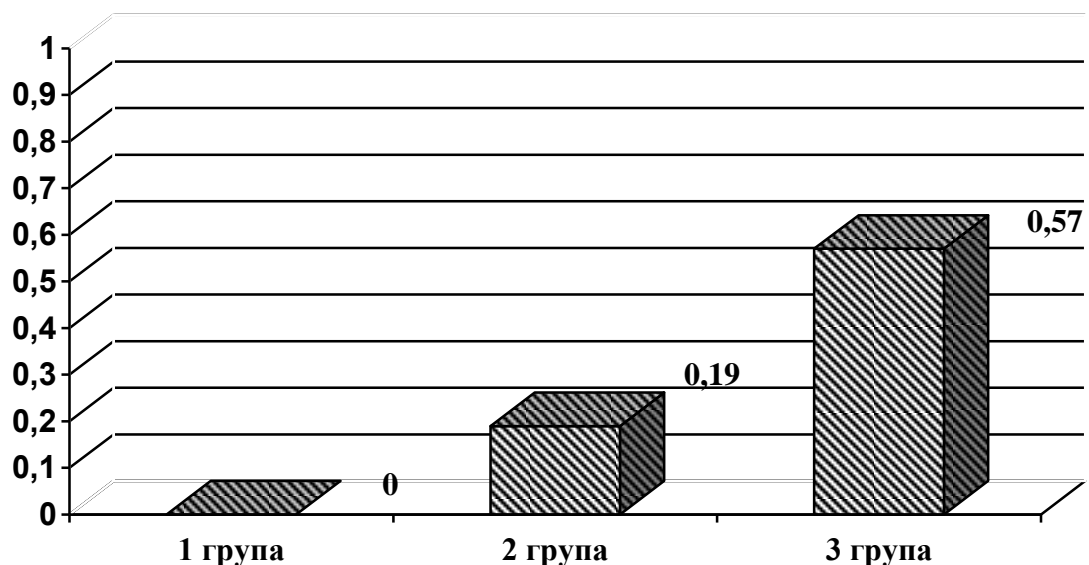

Рис. 2. 6. Кількісні дані (%) націонігілізму студентів, n=527

Із рис. 2. 6 помітно, що кількість респондентів, яким притаманний націоналізм, виявилася незначною. Доцільно підкреслити, що в 1-й групі цієї трансформації національної ідентичності не зафіксовано. Натомість у 2-й групі кількість студентів із націоналізмом (0,19 %) є меншою, порівняно з 3-ю (0,57 %). Характеризуючи досліджуваних із цим типом, відзначимо, що націоналізм відбивається у запереченні особистістю власної національної ідентичності, що спонукає її до пошуків інших стійких соціальних, а не національних груп. Вони часто почувають перевагу інших націй і почуття меншовартості, зумовлене їх національною належністю. Окрім цього, вони часто соромляться за представників своєї нації та важко з ними уживаються.

Із метою унаочнення кількісні дані **національної індиферентності** студентської молоді у досліджуваних групах презентовано на рис. 2. 7.

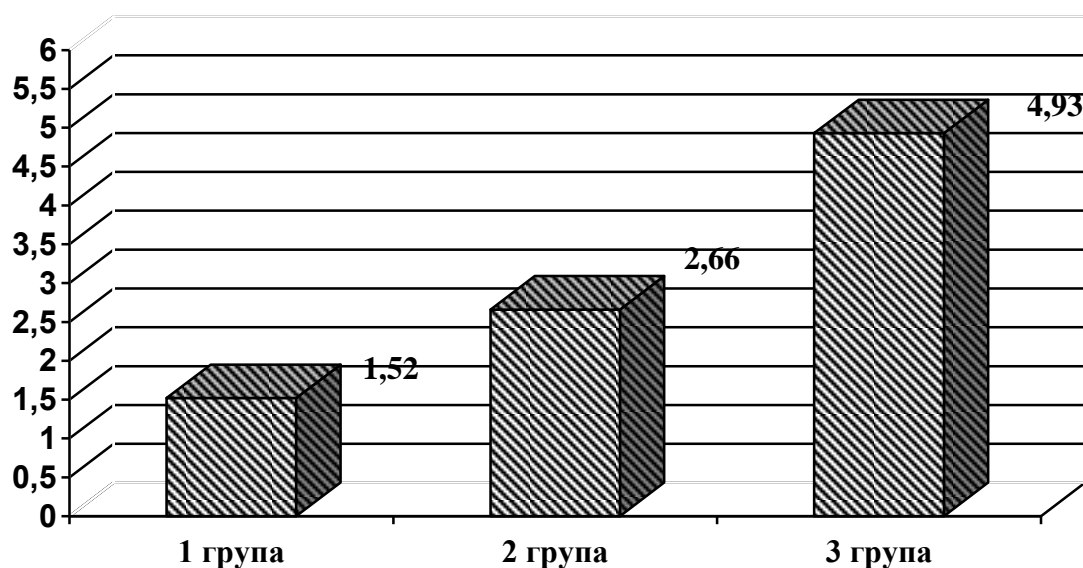

Рис. 2. 7. Кількісні дані (%) національної індиферентності студентів у досліджуваних групах, n=527

Із рис. 2. 7 помітно, що загалом кількість студентів, яким властива національна індиферентність, є невеликою. Зокрема найменша – у 1-й групі (1,52 %), несуттєво більша – у 2-й (2,66 %) і дещо більша у 3-й (4,93 %).

Основними проявами національної індиферентності особистості є неактуальність і невизначеність своєї національної ідентичності. Досліджувані з цим типом трансформації національної ідентичності байдуже ставляться до власної національної належності, вважаючи, що на повсякденні взаємодії національність не впливає жодним чином. Також вони переконані, що їх нація не краща і не гірша від таких інших груп, а тому не надають переваги жодній національній культурі, зокрема і своєї нації.

Задля унаочнення кількісні дані **націоогоїзму** респондентів у досліджуваних групах подано на рис. 2. 8.

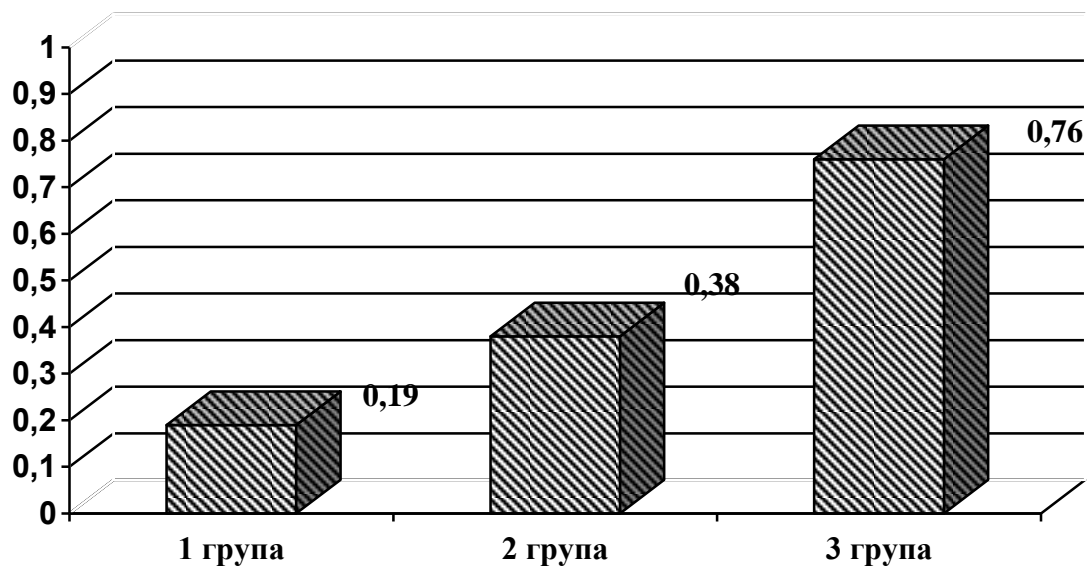

Рис. 2. 8. Кількісні дані (%) націоогоїзму студентів у досліджуваних групах, n=527

Із рис. 2. 8 видно, що націоогоїзмом характеризується небагато респондентів, а саме – 0,19 % у 1-й групі (найменша кількість), 0,38 % у 2-й (несуттєво більша) і 0,76 % – у 3-й (дещо більша кількість). Націоогоїзм виявляється у прийнятті особистістю своєї нації, у визнанні її права розв’язувати власні проблеми за рахунок інших, «чужих» націй, а також роздратуванні та напруженні у взаємодіях із представниками останніх. Досліджувані з цим типом трансформованої національної ідентичності

впевнені у перевазі своєї нації над іншими і надають перевагу способу її життя. За їх переконаннями, взаємодія з представниками інших націй нерідко призводить до неприємностей, а тому вони роздратовуються при близькому спілкуванні з ними, відчувають напругу, чуючи довкола себе чужу мову.

Задля унаочнення кількісні дані **націоізоляціонізму** студентства у досліджуваних групах подано на рис. 2. 9.

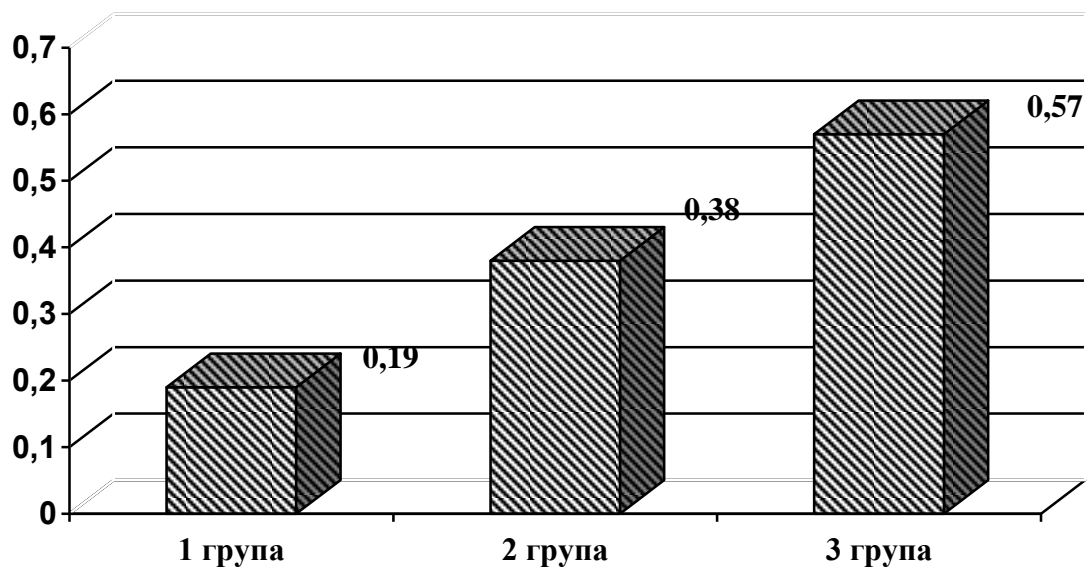

Рис. 2. 9. Кількісні дані (%) націоізоляціонізму студентів у досліджуваних групах, n=527

Із рис. 2. 9 помітно, що націоізоляціонізм установлено в небагатьох респондентів. А саме – в 0,19 % студентів із 1-ї групи (найменша кількість), 0,38 % – із 2-ї (несуттєво більша) і 0,57 % – із 3-ї (дещо більша кількість). Націоізоляціонізм виявляється у впевненості особистості, що її нація за усіма ознаками переважає над іншими, адже вона є значно обдарованішою та розвинутішою, порівняно з іншими націями, а тому важливо зберігати «чистоту» національної культури. Досліджуваним із цим типом трансформованої національної ідентичності притаманна ксенофобія та негативне ставлення до дружби та шлюбів із представниками «чужих» націй.

Вони переконані в тому, що націю руйнують шлюби з представниками інших націй, а на справжню дружбу здатні лише представники однієї нації. Тому свою націю необхідно захистити та очистити від впливу інших національних культур. Також вони стверджують, що їх нація має право розв'язувати власні проблеми за рахунок інших національних груп, особливо меншин.

Із метою унаочнення кількісні дані **національного фанатизму** студентів у досліджуваних групах презентовано на рис. 2. 10.

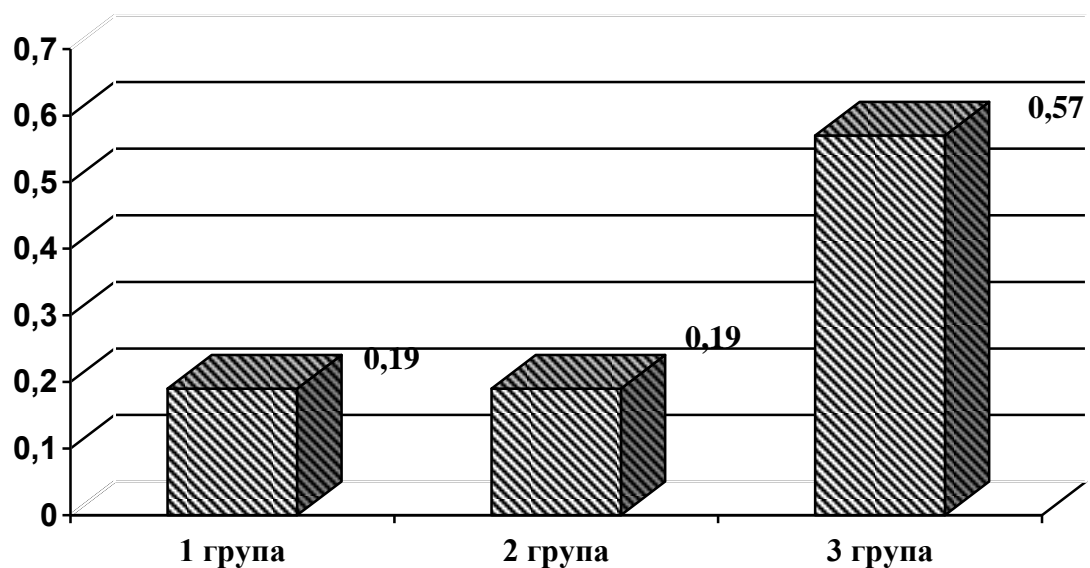

Рис. 2. 10. Кількісні дані (%) національного фанатизму студентів у досліджуваних групах, n=527

Із рис. 2. 10 видно, що загалом кількість респондентів, яким властиві прояви національного фанатизму, невелика. Зокрема найменшою є кількість студентів із цим типом трансформації у 1-й і 2-й групі (по 0,19 %), дещо більшою – у 3-й (0,57 %). Основними проявами націофанатизму виступають такі, як: визнання особистістю прав нації вищими, порівняно з правами людини; її готовність до всіляких засобів і дій, навіть до геноциду, заради інтересів нації, які вони можуть трактувати по-різному; обмеження чи заборони представникам «чужих» націй користуватися ресурсами своєї нації,

а також правами й привілеями її представників і т. ін. Досліджувані з цим типом трансформації національної ідентичності визнають за сувору необхідність збереження чистоти своєї нації. Окрім цього, вони не ставляться серйозно до міжнаціональних проблем.

Отже, за допомогою модифікованої методики «Типи етнічної ідентичності» авт. Г.У. Солдатової та С.В. Рижової з'ясовано, що більшість студентів (86,71 %) вирізняє позитивне ставлення до представників своєї та інших націй, що засвідчила їх позитивна національна ідентичність. Водночас встановлено, що найбільша кількість респондентів із цим типом ідентичності належить до 1-ї групи, дещо менша – до 2-ї та найменша – до 3-ї групи, що зумовлено обраними ними спеціальностями. Натомість трансформовані типи національної ідентичності (націонігілізм, національна індиферентність (національна гіпоідентичність), націоогоїм, націоізоляціонізм, націофанатизм (національна гіперідентичність), які засвідчують їх негативне ставлення до представників своєї та інших націй, виявлено в значно меншій кількості досліджуваних (13,29 %). Підкреслимо, що респонденти з трансформаціями національної ідентичності потребують нашої пильної уваги на етапі проведення формувального експерименту.

Отже, у цьому підрозділі з'ясовано, що афективний компонент національної ідентичності у студентів 1-ї групи, майбутніх учителів історії, української мови та літератури розвивається найбільш інтенсивно; у студентів 2-ї групи, майбутніх фахівців спеціальностей «правознавство», «філософія», «психологія», «логопедія», «культурологія», «журналістика», «соціальна педагогіка») – менш інтенсивно; у студентів 3-ї групи, майбутніх фахівців спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика» – найменш інтенсивно.

Виявлено, що високим і середнім рівнями розвитку афективного компонента національної ідентичності вирізняється найбільша кількість студентів 1-ї групи, дещо менша – 2-ї та найменша – 3-ї. Встановлено, що у

студентів від 1-го до 5-го курсів навчання кількісні дані показників афективного компонента національної ідентичності зазнають незначних змін в усіх групах. Водночас доцільно підкреслити, що такі зміни стосуються і зниження показників національної ідентичності, зокрема рівня її значущості (прихильності) у 2-й і 3-й групах.

Також у цьому підрозділі підтверджено, що основними соціальними чинниками розвитку компонентів національної ідентичності студентської молоді є професійна освіта, яка здобувається у вищій школі; знання ознак своєї та інших націй, які можуть бути отримані самостійно та у взаємодіях із іншими представниками своєї нації; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – позитивне ставлення студентів до представників своєї нації, толерантне ставлення студентів до представників інших націй.

Загалом результати проведеного емпіричного дослідження психологічних особливостей розвитку національної ідентичності студентів дозволили підтвердити досягнення його мети, виконання завдань і першу частину припущення. Водночас одержані результати і висновки засвідчили необхідність обґрунтування та розробки ефективної програми формування національної ідентичності у студентської молоді. Цьому важливому ракурсу досліджуваної нами проблеми присвячено третій розділ дисертації.

Висновки до другого розділу

Розвиток національної ідентичності студентів зумовлений специфікою їх навчання і виховання у вищій школі. За результатами емпіричного дослідження цього процесу виявлено його основні психологічні особливості та чинники.

Встановлено, що когнітивний та афективний компоненти національної ідентичності у студентів 1-ї групи, майбутніх учителів історії, української

мови та літератури розвиваються найінтенсивніше; у студентів 2-ї групи, майбутніх фахівців спеціальностей «правознавство», «філософія», «психологія», «логопедія», «культурологія», «журналістика», «соціальна педагогіка» – менш інтенсивно; у студентів 3-ї групи, майбутніх фахівців спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика» – найменш інтенсивно.

Виявлено, що високим і середнім рівнями розвитку компонентів національної ідентичності вирізняється найбільша кількість студентів 1-ї групи, дещо менша – 2-ї та найменша – 3-ї.

Встановлено, що у студентів від 1-го до 5-го курсів навчання показники національної ідентичності у 1-й групі збільшуються, у 2-й – дещо зростають, у 3-й – майже не змінюються. Так, систематичне, тривале і глибоке вивчення студентами 1-ї групи, майбутніми вчителями історії, української мови і літератури, низки таких навчальних дисциплін, як історія України, археологія України, історичне краєзнавство, українська етнологія, історія української культури, історія української мови, українська література, усна народна творчість, етнопсихологія, релігієзнавство та ін.), археологічна і фольклорна практика, значно підвищує рівень їх національної ідентичності.

Вивчення студентами 2-ї групи, майбутніми фахівцями спеціальностей «правознавство», «філософія», «культурологія», «журналістика», «соціальна педагогіка», «психологія», «логопедія») низки обов'язкових (історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури) та додаткових (культури і техніки мовлення, етнопсихології, релігієзнавства та т. ін.) навчальних дисциплін гуманітарного спрямування на різних етапах навчання також певною мірою підвищує рівень їх національної ідентичності.

Вивчення студентами 3-ї групи, майбутніми фахівцями спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика» лише обов'язкових навчальних дисциплін

гуманітарного спрямування (історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), історія української культури) на певних етапах навчання зумовлює найменший вплив на рівень їх національної ідентичності.

Основними соціальними чинниками розвитку національної ідентичності студентів є професійна освіта, яку вони одержують у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – їх позитивне ставлення до представників своєї нації, толерантне ставлення до представників інших націй.

Матеріали другого розділу дисертації

висвітлено у публікаціях автора:

1. Піонтковська Д.В. Особливості валентності національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Психологічні перспективи. – 2014. – Вип. 24. – С. 263-272.

2. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості ставлення студентів до власної національної ідентичності / Д.В. Піонтковська // Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Вип. 687. – С. 117-123.

3. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. «Психологія». – 2014. – Вип. 49. – С. 145-153.

4. Піонтковська Д.В. Проблема параметрів національної ідентичності особистості / Д.В. Піонтковська // Матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції»], (Київ 25-26 квітня

2013р.) / Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Європейський університет. – К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2013. – С. 51-54.

5. Спивак Л.Н., Пионтковская Д.В. Значимость национальной самоидентичности в юношеском возрасте / Л.Н. Спивак, Д.В. Пионтковская // Материалы 4-й Международной научной конференции [«Современные проблемы теоретической и прикладной психологии»], (Армения, г. Ереван, 25-27 октября 2013 г.) / Ереванский государственный университет, факультет философии и психологии. – Ереван, 2013. – С. 360-362.

6. Співак Л.М., Шахрай (Піонтковська) Д.В. Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі / Л.М. Співак, Д.В. Шахрай (Піонтковська) // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Медична психологія / За ред. С.Д. Максименка. – Київ-Кіровоград: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Том X, Вип. 14. – С. 288-297.

РОЗДІЛ 3

ПРОГРАМА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У СТУДЕНТІВ

На сучасному етапі становлення української держави особливої актуальності надається питанню розвитку національної ідентичності її молодих громадян. Адже високий рівень цього важливого утворення в особистості юнацького віку є запорукою успішного становлення держави, міцності духовного фундаменту цієї держави, злагоди її громадян. Проте суспільну свідомість студентської молоді наповнено здебільшого політичними інтересами й тимчасовими ідеологічними гаслами, що призводить до руйнації її системи цінностей та ідеалів, чільне місце з-поміж яких належить національним.

В умовах сьогодення процес відродження української нації потребує застосування у вищій школі інноваційних психолого-педагогічних підходів як до національного виховання студентства загалом, так і до формування національної ідентичності особистості зокрема. У зв'язку з цим особливої значущості набувають дослідження, в яких пропонуються ефективні програми формування національної ідентичності студентської молоді. Тому в третьому розділі дисертації представлено обґрунтування психолого-педагогічних умов, розроблену психологічну модель формування національної ідентичності у студентської молоді, змістовий і процесуальний ракурси та результати апробації програми формування національної ідентичності у студентства; а також подано сформульовані методичні рекомендації для психологів, викладачів і наставників академічних груп із розвитку національної ідентичності в студентів вищих навчальних закладів.

3. 1. Теоретичне обґрунтування програми формування національної ідентичності у студентської молоді

Потреба в обґрунтуванні та розробці програми формування національної ідентичності у студентства зумовлювалася емпірично зафіксованим недостатнім рівнем її розвитку на досліджуваному віковому етапі. Теоретичне обґрунтування й розробка змісту цієї програми здійснювалася з урахуванням висновків і результатів, які висвітлено у попередніх розділах дисертації.

Результати і висновки, які були одержані внаслідок проведеного теоретичного аналізу та практичного вивчення досліджуваної проблеми, уможливили припущення про те, що підвищенню рівня розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді сприятиме цілеспрямоване застосування ефективної програми формування цього процесу, обґрунтованої на засадах особистісно орієнтованого підходу з урахуванням виявлених соціальних і психологічних чинників та психологічного механізму розвитку національної ідентичності особистості студентського віку.

З огляду на припущення дослідження, провідними завданнями етапу формувального експерименту визначено такі:

- 1) обґрунтувати психолого-педагогічні умови формування національної ідентичності у студентства;
- 2) розробити психологічну модель і програму формування національної ідентичності в студентської молоді;
- 3) апробувати розроблену авторську програму;
- 4) сформулювати методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп студентських груп із розвитку національної ідентичності в студентів вищих навчальних закладів.

Вирішення визначених завдань розкрито у цьому розділі дисертаційного дослідження.

Спочатку, перед обґрунтуванням психолого-педагогічних умов формування національної ідентичності у студентів, нагадаємо, що сутність цього феномена ми розуміємо як когнітивно-емоційне усвідомлення особистістю своєї належності до певної нації, що має низку ознак (історію, мову, культуру, територію, економіку, однакові для її представників юридичні права та обов'язки та ін.). Національна ідентичність містить когнітивний (знання особистості про певну націю та її ознаки; зарахування нею себе до конкретної нації) та афективний (значущість національної належності, почуття щодо цієї належності) компоненти.

Провідними соціальними чинниками розвитку національної ідентичності студентської молоді виступають такі, як: професійна освіта, що здобувається у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – позитивне ставлення студентів до представників своєї нації; толерантне ставлення студентів до представників інших націй. Основним психологічним механізмом розвитку національної ідентичності визначено національну ідентифікацію, що виступає процесом ототожнення особистістю себе з конкретною нацією, який найвиразніше виявляється в її почутті належності до цієї нації, та ґрунтується на стійкому емоційному зв'язкові, що зумовлений сформованою системою усвідомлених уявлень та оцінок низки ознак її життєдіяльності, прийняттям національних норм і цінностей.

Обґрунтування психолого-педагогічних умов формування національної ідентичності студентів здійснювалося згідно з положеннями державної Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді [59], теоретичними положеннями вчених про сутність і структуру ідентичності

особистості (Е. Еріксона [167], Дж. Марсія [178: 179], Дж. Міда [181] та ін.), національної ідентичності особистості (М. Барретта [173], П.І. Гнатенка та В.М. Павленко [42], Е.Д. Сміта [122] та ін.), положеннями про розвиток ідентичності особистості в юнацькому віці (Г.С. Абрамової [1], Е. Еріксона [167], І.С. Кона [58], Г. Крайг [63], Т.М. Яблонської [170; 171] та ін.), а також положеннями про гуманізацію процесів національної освіти та національного виховання особистості у вищій школі (В.П. Андрущенко [5; 6], І.Д. Беха [16-18], В.Г. Кременя [64], С.Д. Максименка [72; 73], І.Д. Пасічника [93] та ін.), положеннями про оптимізацію розвитку національної ідентичності та національної самосвідомості студентської молоді (В.В. Борисова [20; 21], М.Й. Боришевського [23; 24], Н.І. Жигайло [48], Р.О. Захарченка [153], О.О. Міхневича [75], В.П. Москальця [77-79; 153], М.І. Пірен [103; 104], Ю.Д. Руденка [153], М.І. Томчука [154], Д.О. Тхоржевського [34; 153] та ін.). Доцільно зазначити, що в цьому розділі більш детально розкриті положення, які стосуються формування національної ідентичності у студентів. Адже решту наукових положень висвітлено у першому розділі дисертації.

Стрижневою психолого-педагогічною умовою цілеспрямованого розвитку позитивної національної ідентичності особистості у вищій школі визначено наявність взаємодій викладачів і наставників академічних груп зі студентською молоддю. Метою цих взаємодій є актуалізація потенціалів усіх учасників задля реалізації їх національної ідентичності. Підкреслимо систематичність першочергового утвердження власної національної ідентичності викладачами і наставниками академічних груп у взаємодіях зі студентами. Однією з основних умов ефективності програми формування національної ідентичності в студентській молоді виступає і наявність зворотного зв'язку.

Методологічною основою формування національної ідентичності у студентської молоді став особистісно орієнтований підхід, обґрунтований І.Д. Бехом [16-18]. Адже вельми значущою умовою таких взаємодій є

дотримання принципів цього підходу. Зокрема важливим є ставлення викладачів і наставників академічних груп до кожного студента як до суспільно зрілої, дорослої особистості на засадах взаємної поваги і толерантності. Лише за цієї умови уможлиблюється інтенсифікація механізму національної ідентифікації студентів, сприяючи розвитку в них національної ідентичності та її компонентів.

Основною умовою цілеспрямованого формування національної ідентичності у студентської молоді є неухильне дотримання викладачами і кураторами студентських груп у національному вихованні ряду принципів, які задекларовані у державній Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді. Зокрема принципу національної спрямованості, який виявляється у ціннісному ставленні студентства до національних ознак, а саме: в любові до рідної землі; у шанобливому ставленні до надбань національної культури; в повазі до представників своєї нації й толерантності у ставленні до представників інших націй, до їх культури; в національній самоповазі; у прагненнях студентства зберегти власну національну ідентичність та захистити інтереси своєї нації. Наступний принцип стосується особистісної активності та саморегуляції студентської молоді й пов'язаний із розвитком у неї самостійності, активної особистої позиції та здатності приймати відповідальні виважені рішення у взаємодіях із представниками своєї та інших націй.

Важливим задля гармонізації національної ідентичності студентів є розвиток у них толерантного ставлення до представників, культури та ідентитетів інших націй. Вельми значущим є принцип історичної й соціальної пам'яті, що презентується у збереженні історичного минулого, духовно-морального та культурного спадку нації, а також відтворенні цих видів пам'яті в сучасних методах і формах діяльності. Не менш важливим є дотримання принципу міжпоколінної наступності, що підкреслює значущість

збереження кращих взірців національної культури для майбутніх поколінь [59].

Зважаючи на зазначені принципи та згадані вище положення, провідними психолого-педагогічними умовами формування національної ідентичності у студентської молоді визначено такі:

- наявність позитивної національної ідентичності у викладачів і наставників академічних груп, що виявляється у поважному ставленні до представників своєї нації та її ознак і толерантному – до інших;

- високий рівень національної свідомості викладачів і наставників академічних груп, що відбивається у значному обсязі їх знань про історію, культуру, традиції та звичаї своєї нації, а також про особливості національного характеру її представників;

- організація викладачами і наставниками академічних груп систематичних взаємодій зі студентами у процесі проведення навчальних занять і виховних заходів (зокрема й годин наставників академічних груп) із метою розвитку позитивного змісту і підвищення рівнів когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді, які водночас активізують її національну самоідентифікацію;

- систематичне проведення викладачами і наставниками академічних груп зі студентами низки виховних і розвивальних заходів задля утвердження у них національної поваги і самоповаги, національної гідності, адекватно високої національної самооцінки та позитивної національної ідентичності;

- постійні прояви у навчальних, виховних і розвивальних взаємодіях викладачами і наставниками академічних груп ставлення з повагою до представників своєї й толерантного – до представників інших націй;

- неухильне демонстрування викладачами і наставниками академічних груп своїх національних почуттів (любові до рідної мови та до рідної землі, гордості за історію та культурні здобутки своєї нації тощо) та утвердження цих почуттів у студентства різними виховними і розвивальними засобами;

– демонстрування особистого прикладу та систематичне утвердження активної позиції студентів як суб'єктів своєї нації, що виявляється у досконалому володінні ними мовою своєї нації, знаннях історії та культури (літератури, поезії, мистецтва, традицій, звичаїв) нації, повазі до історичного минулого нації та її героїв, повазі до державних символів та еліти нації, прагненнях продовжувати історію нації, підтримувати її культурні традиції та брати активну участь у національних святах;

– утвердження прагнень студентської молоді спілкуватися національною мовою, жити на рідній землі, підтримувати культуру й традиції своєї нації;

– відстеження викладачами і наставниками академічних груп прагнень студентів щодо національної афіліації та сприяння їх самоствердженню як суб'єктів нації;

– дотримання викладачами і наставниками академічних груп поваги та толерантності у взаємодіях зі студентами, що сприятиме переживанню ними особистісної значущості та стимулюватиме їх національне самоствердження;

– систематичне моделювання викладачами і наставниками академічних груп ряду розвивальних і виховних ситуацій, що активізують механізм національної ідентифікації студентів, сприяючи формуванню когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності та підвищенню їх рівнів.

Презентовані положення та принципи виступили засадничими в авторській програмі. Натомість ефективність програми формування національної ідентичності студентської молоді було забезпечено застосуванням низки психологічних (В.П. Москалець [78; 79], В.Ф. Соколова [123], Л.М. Співак [130-132], Г.А. Ставицький [141-143], О.В. Шевченко [163] та ін.) і педагогічних (В.В. Борисов [21], С.В. Борисова [22], О.І. Гевко [40] та ін.) засобів, які успішно впроваджувалися науковцями.

Водночас підкреслимо, що, незважаючи на актуальність і соціальну значущість, а також постійний науковий інтерес педагогів і психологів до

проблеми формування національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів і досі відсутня ефективна цілісна програма цього процесу в межах вікової та педагогічної психології. Недостатність розробки зазначеної проблеми призвела до необхідності відшукування нових, ефективних засобів формування національної ідентичності у студентської молоді, які сприятимуть вирішенню цього нагального для сучасної вітчизняної психологічної науки завдання.

Отже, важливою умовою формування національної ідентичності студентської молоді визначено наявність систематичних взаємодій із викладачами і наставниками академічних груп вищих навчальних закладів із метою підвищення її рівня в учасників таких взаємодій. У цих взаємодіях, із одного боку, відбувається утвердження високого рівня національної ідентичності викладачів і наставників академічних груп, а з іншого, активізується механізм національної ідентифікації, інтенсифікуються соціальні та психологічні чинники і здійснюється цілеспрямований розвивальний вплив на компоненти національної ідентичності студентів. У контексті значної актуальності та соціальної значущості досліджуваної проблеми перспективним для вивчення є питання, що пов'язане з розробкою ефективної програми формування національної ідентичності у студентів. Результати його вивчення розкриті у наступних підрозділах дисертації.

3. 2. Організація та зміст програми формування національної ідентичності у студентства

В цьому підрозділі дисертації представлено авторську психологічну модель формування національної ідентичності у студентів, а також розкрито особливості організації та зміст програми формувального експерименту.

Сконструювати психологічну модель програми формування національної ідентичності у студентської молоді (див. рис. 3. 1) дозволили теоретичні положення, що презентовані у першому розділі, та результати проведеного констатувального експерименту, які розкрито у другому розділі дисертаційного дослідження.

Рис. 3. 1. Психологічна модель формування національної ідентичності у студентської молоді

З рис. 3.1 видно, що формування національної ідентичності у студентської молоді розпочинається з активізації основного психологічного механізму (національної ідентифікації) та інтенсифікації провідних чинників цього процесу. А саме – соціальних (професійна освіта, що здобувається у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй) і психологічних (позитивне ставлення студентства до представників своєї нації, толерантне ставлення студентів до представників інших націй).

Зазначеними процесами активізації та інтенсифікації не лише розпочинається, а й супроводжується формування когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності у студентів, що зумовлюватиме ефективність авторської програми. Адже така активізація психологічного механізму та інтенсифікація соціальних і психологічних чинників розвитку національної ідентичності студентів сприятиме появі у них низки прагнень. А саме: прагнення здобуття знань про свою та інші нації; прагнення емоційного ставлення до представників різних націй; прагнення взаємодіяти з представниками своєї та інших націй.

Водночас відзначимо, що активізація психологічного механізму та інтенсифікація соціальних і психологічних чинників розвитку національної ідентичності студентів, а також поява у них згаданих прагнень, суттєво підвищуватиме ефективність розвивальної роботи. Основними напрямками проведення розвивальної роботи зі студентами є актуалізація у них когнітивних та афективних процесів. Одним із важливих результатів цієї роботи має стати розвинена у студентської молоді здатність здобуття знань про свою націю і належність до неї, а також знань про інші нації та їх ознаки. Ця здатність сприятиме збільшенню обсягу знань студентів про свою й інші нації та їх ознаки; ускладненню у них розвитку когнітивного компонента

національної ідентичності. А саме – розширенню обсягу їх знань про свою національну належність, поглибленню усвідомлення та підвищенню чіткості уявлень про власну національну тотожність.

Другим, не менш важливим результатом проведеної роботи має стати розвинена у студентства здатність емоційного ставлення до представників своєї та інших націй. Ця здатність зумовлює вплив на розвиток афективного компонента національної ідентичності студентської молоді та призводить до появи позитивного ставлення до своєї нації та до себе як її представника; а також до появи толерантного ставлення до інших націй і їх представників.

Загалом авторська програма формувального експерименту спрямована на актуалізацію психологічного механізму та інтенсифікацію соціальних і психологічних чинників розвитку національної ідентичності студентів, а також на підвищення рівня розвитку когнітивного й афективного компонентів їх національної ідентичності.

Зважаючи на теоретично і практично виявлені соціальні та психологічні чинники досліджуваного процесу, ми припустили, що успішність цілеспрямованої програми формування цього процесу у вищих навчальних закладах має зумовлюватися ефективними взаємодіями викладачів і наставників академічних груп зі студентами з метою підвищення рівня національної ідентичності в усіх учасників цих взаємодій.

Із огляду на обґрунтовані у попередньому підрозділі психологічні та педагогічні умови, основною **метою** програми формування національної ідентичності студентської молоді виступив, як розвиток структурних компонентів національної ідентичності, так і інтенсифікація соціальних та психологічних чинників цього процесу й активізація механізму національної ідентифікації.

Натомість провідними **завданнями** цієї програми стали: розвиток у студентів настанов на збільшення обсягу знань про історію, територію, символіку, мову, культуру, літературу, мистецтво, звичаї, традиції своєї

нації; на пізнання національного характеру як представників своєї, так і інших націй, а також на ідентифікацію себе як суб'єкта своєї нації; виховання поваги до національних героїв, історичних подій і постатей; розвиток прагнень поважати та продовжувати історію й культурні традиції своєї нації; спрямування на національне самоствердження; вироблення стійкої активної позиції на користь своєї нації; розширення світогляду студентів у сферах національної історії й культури, як на основі власного досвіду, так і вже отриманих знань, ідей, що слугуватимуть засадами для отримання нової інформації про свою та інші нації; розвиток суб'єктно-конструктивного сприйняття подій історії нації засобами їх переосмислення; розвиток у студентів поваги і позитивного ставлення до представників своєї нації й толерантності у ставленні до представників інших націй.

У другому розділі дисертаційного дослідження було емпірично встановлено недостатній розвиток когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності респондентів, який виявився у переважанні середнього та низького рівнів цих компонентів, що зумовлено низкою психологічних й соціальних чинників, і зокрема обраною ними професійною освітою. Зокрема ці рівні було зафіксовано у студентів із 2-ї групи спеціальностей «філософія», «культурологія», «логопедія», «журналістика», «правознавство», «соціальна педагогіка» і «психологія» та студентів із 3-ї групи спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика». Одержані результати засвідчили, що до появи у студентської молоді середнього та особливо низького рівнів національної ідентичності призводить недостатнє вивчення таких навчальних дисциплін, як історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), історія української культури. Ми розуміємо, що це пов'язано з особливостями планів навчання студентів різних спеціальностей, окрім таких, як історія та українська філологія. Тому намагалися врахувати зазначену особливість, розробляючи ту частину

програми формувального експерименту, що стосується взаємодій викладачів і наставників академічних груп зі студентами у позанавчальний час, зокрема під час виховних годин наставників.

Результати проведеного констатувального експерименту сприяли виокремленню експериментальної та контрольної груп на етапі формувального експерименту. До кожної групи ввійшло по 25 студентів із 2-ї та 3-ї груп віком 17-22 рр. Підкреслимо, що всі вони вирізнялися переважно низьким і середнім рівнями розвитку компонентів національної ідентичності. Їх кількісні дані подано у наступному підрозділі дисертації. Також у формувальному експерименті взяли участь 15 викладачів. Окрім цього, наголосимо на добровільній участі респондентів у формувальному експерименті.

Перевірка ефективності авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді відбувалася протягом 2014-2015 навчального року. Відзначимо, що взаємодії викладачів, наставників академічних груп і психолога зі студентами експериментальної групи були систематичними, зі студентами контрольної групи – ситуативними. Формувальний експеримент проводився на базі Рівненського державного гуманітарного університету (м. Рівне).

Програма формування національної ідентичності у студентської молоді реалізувалася за такими **етапами**:

1) просвітницька та розвивальна робота з викладачами, наставниками академічних груп і психологами з метою активізації процесу розвитку їх національної свідомості та національної ідентичності;

2) психологічна діагностика рівнів розвитку компонентів національної ідентичності студентів контрольної та експериментальної груп до проведення формувального експерименту;

3) почергове та поступове впровадження комплексу засобів і методів розвитку національної ідентичності студентської молоді у навчально-виховний процес вищої школи;

4) психологічна діагностика розвитку національної ідентичності студентів контрольної та експериментальної груп після проведення формувального експерименту;

5) визначення ефективності розробленої автором програми формування національної ідентичності у студентської молоді;

6) формулювання методичних рекомендацій психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів.

Підкреслимо, що чітких меж між етапами формувального експерименту не було.

Відзначимо, що в цьому підрозділі дисертації спочатку узагальнено охарактеризовано всі етапи формувального експерименту та більш детально описано третій етап. Натомість інші етапи повною мірою висвітлено в наступному підрозділі.

Протягом *першого* етапу з викладачами, наставниками академічних груп і психологами було проведено 12 лекцій і бесід, які спрямовувалися на активізацію розвитку їх національної свідомості й національної ідентичності, а також на ознайомлення з авторською програмою формування національної ідентичності у студентів вищого навчального закладу. Так, метою проведеної просвітницької та розвивальної роботи з викладачами, психологами і наставниками академічних груп виступило: збільшення обсягу їх знань про історію, територію, символіку, мову, культуру, літературу, мистецтво, звичаї та традиції української нації; розширення їх етнопсихологічного тезаурусу; поглиблення розуміння особливостей національного характеру українців, порівняно з іншими націями; підвищення у них рівня національної гідності, національної поваги та національної самоповаги; поглиблення у них

усвідомлення своєї національної тотожності; переосмислення та суб'єктно-конструктивне сприйняття ними подій історії нації; розвиток у них позитивного ставлення до представників своєї нації й толерантного ставлення до представників інших націй.

Проведені з викладачами, наставниками академічних груп і психологами лекції та бесіди стосувалися таких тем, як: «Нація та її ознаки», «Ознаки української нації», «Національна ідентичність особистості», «Особливості національного характеру українців», «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи», «Цінності української нації», «Сутність української національної ідеї», «Культурні здобутки української нації», «Українські традиції та звичаї», «Історія української нації в особистостях», «Визначні події в історії української нації», «Психологія особистості студентського віку».

Зокрема за темою: «Нація та її ознаки» [8; 41; 64; 65; 72; 83; 91; 104; 115; 149] викладачі та наставники академічних груп розглядали та обговорювали такі питання: 1) основні теорії нації; 2) суб'єктивні та об'єктивні ознаки нації; 3) співвідношення понять «нація», «етнос», «народ».

Питання для обговорення з викладачами та наставниками академічних груп за темою: «Національна ідентичність особистості» [8; 14; 42; 50; 56; 60; 64; 82; 91; 122; 149] стосувалися сутності та структури національної ідентичності особистості; співвідношення сутності національної та етнічної ідентичності; основних соціальних і психологічних чинників розвитку національної ідентичності особистості.

Натомість за темою: «Сутність української національної ідеї» [64; 82; 104] спільно з викладачами і наставниками академічних груп розглядалися та обговорювалися питання основних етапів періодизації української національної ідеї; сутності української національної ідеї; пріоритетів української національної ідеї; сутності української національної ідеї в контексті вітчизняного освітнього простору.

В процесі ознайомлення викладачів, наставників академічних груп і психологів зі змістом програми формування національної ідентичності у студентської молоді було особливо наголошено на необхідність дотримання ними принципів особистісно орієнтованого підходу І.Д. Беха. Нагадаємо, що ці принципи висвітлено в підрозділі 3. 1.

На *другому* етапі здійснювалася психологічна діагностика розвитку національної ідентичності студентів контрольної та експериментальної груп. Із цією метою було застосовано низку методик і бесід, які використовувалися нами у процесі проведення констатувального експерименту та охарактеризовані у підрозділі 2.1 дисертації. Зокрема – модифіковану методику вимірювання етнічної ідентичності Дж. Фінні; «Хто Я?» М. Куна і Т. Макпартленда; модифіковану методику оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності О.М. Татарка і Н.М. Лебедевої; модифіковану методику «Типи етнічної ідентичності» Г.У. Солдатової.

Об'єктом дослідження на етапі формувального експерименту був розвиток національної ідентичності студентської молоді, зокрема рівні цього процесу. Предметом дослідження на цьому етапі виступила динаміка розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів контрольної та експериментальної груп до і після проведення формувального експерименту.

Після закінчення другого етапу розпочинався **третій** етап, який передбачав організацію та впровадження програми формування національної ідентичності у студентської молоді в навчально-виховний процес вищої школи. Програма формувального експерименту містила комплекс засобів, вправ, методів розвитку національної ідентичності студентів, який займав у ній центральне місце. Ці засоби, вправи і методи застосовували викладачі, психологи та наставники академічних груп у процесі навчання та національного виховання студентської молоді.

Основними цілями їх використання виступали такі:

- активізація розвитку національної свідомості студентів, зокрема збільшення їх обсягу знань про свою й інші нації та їх ознаки;
- активізація та ускладнення розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентської молоді (розширення обсягу знань студентства про власну національну належність; поглиблення усвідомлення та підвищення чіткості уявлень студентів про свою національну тотожність);
- активізація та ускладнення розвитку афективного компонента національної ідентичності студентства (вироблення у студентів позитивного ставлення до своєї нації та до себе як її представника; вироблення у них толерантного ставлення до інших націй і їх представників);
- інтенсифікація соціальних чинників розвитку національної ідентичності студентства (професійна освіта, що здобувається студентами у вищому навчальному закладі; знання ними ознак своєї та інших націй; їх взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії студентів із представниками інших націй);
- інтенсифікація психологічних чинників розвитку національної ідентичності студентської молоді (позитивне ставлення студентів до представників своєї нації, толерантне ставлення студентів до представників інших націй);
- активізація національної ідентифікації як психологічного механізму розвитку національної ідентичності особистості в студентському віці.

Відзначимо, що інтенсифікація зазначених чинників та активізація згаданого психологічного механізму, що здійснювалася з метою ускладнення компонентів національної ідентичності студентів, відбувалася, як у процесі вивчення ними обов'язкових навчальних дисциплін гуманітарного спрямування (історія України, українська мова (за професійним спрямуванням), історія української культури), так і в процесі їх національного виховання, зокрема на годинах наставника академічної групи.

На **четвертому** етапі формувального експерименту з метою перевірки та встановлення ефективності авторської програми було проведено психологічну діагностику розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів контрольної та експериментальної груп після впровадження цієї програми у навчально-виховний процес вищої школи із застосуванням тих самих методик, які використовувалися на першому етапі. Перелік цих методик уже подавався вище.

П'ятий етап присвячувався встановленню ефективності авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді за допомогою методів математичної статистики.

На **шостому** етапі, за результатами проведеного формувального експерименту були сформульовані методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів.

Після узагальненого опису всіх шести етапів формувального експерименту більш детально охарактеризуємо один із основних, третій етап, який віддзеркалює змістові та процесуальні аспекти авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді.

Формування **когнітивного компонента** національної ідентичності у студентів розпочалося з розширення обсягу їх знань про свою та інші нації. На лекційних і семінарських заняттях із історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури, етнопсихології та на годинах наставників академічних груп зі студентством проводилися міні-лекції, бесіди, мозкові штурми і прес-конференції за такими темами: «Нації та їх ознаки», «Українська нація та її основні ознаки», «Чому без мови немає нації?», «Традиції та звичаї української нації», «Український національний характер», «Символіка візерунків вишиванок у різних регіонах України», «Символізм української писанки», «Мальовничі куточки України», «Національна ідентичність», «Національна ідея», «Що консолідує українську націю?», «Національна еліта» та т. ін.

Так, питання, що розглядалися та дискутувалися зі студентами за темою: «Нації та їх ознаки» [8; 41; 64; 65; 72; 83; 91; 104; 115; 149], були такими ж, як і при обговоренні цієї теми з викладачами та наставниками академічних груп. А саме – про основні теорії нації; суб'єктивні та об'єктивні ознаки нації; співвідношення понять «нація», «етнос», «народ».

Натомість за темою: «Український національний характер» [41; 45; 65; 72; 104; 115; 149] спільно зі студентами розглядалися та обговорювалися такі питання: поняття національного характеру; висловлювання учених (філософів, істориків, психологів, етнологів), дослідників, письменників про національний характер загалом і специфіку національного характеру представників різних націй зокрема; витоки українського національного характеру; особливості національного характеру українців.

Питання для обговорення зі студентами за темою: «Чому без мови немає нації?» [8; 45; 46; 52; 65; 72; 90; 91; 104; 115; 124; 149] були такими: мова як формуюча ознака нації; мова як диференційна ознака нації; мова як основна умова націокультурної цілісності нації.

Відзначимо, що викладачі й наставники академічних груп стимулювали і самостійне одержання студентами знань про різні нації та їх ознаки.

На практичних заняттях із вище перелічених навчальних дисциплін зі студентською молоддю було проведено низку розвивальних вправ, рольових ігор і запропоновано для розв'язання ряд різних психологічних завдань із національної тематики. Нижче окремі такі вправи, ігри та їх проведення охарактеризовані більш детальніше.

Метою проведення *модифікованої нами тренінгової вправи «Історія мого імені»* [152, с. 142-143] було: поглиблення знань студентів про специфіку культури різних націй, як своєї так і інших; підвищення у них прагнення глибшого пізнання культурних особливостей своєї нації. Так, наша модифікація полягала у тому, що зверталася увага не лише на походження імен студентів, а й на походження імен їх батьків, предків. А також – їх друзів, які належать до інших націй. Студенти заздалегідь

готували короткі повідомлення про історію своїх імен, історію імен їх родичів і друзів. Викладач чи наставник академічної групи також готував короткі повідомлення про імена представників таких інших націй, культура яких суттєво відрізняється від культури української нації (а саме – японської, індійської, італійської, іспанської, французької).

У процесі проведення цієї справи зі студентами обговорювалися такі запитання: «Яке значення Вашого імені?», «Яке походження Вашого імені?», «Якими мотивами керуються батьки, вибираючи імена для своїх дітей?», «Чи відзначають у Вашій родині свята, що стосуються Вашого імені?», «Яке значення імені Вашого батька (матері, дідуся, бабусі, прадідуся прабабусі...)?», «Яке значення імені Вашого друга (подруги)?» та т. ін. Після того, як усі присутні дали відповіді на зазначені запитання, зверталася увага на особливості імен їх предків і друзів, які мають іншу національність; на схожість і відмінність цих імен. Важливими для обговорення були й враження студентів про їх участь у цій справі.

Модифікована рольова гра «Розповідь від імені національної страви» [152, с. 143-144] проводилася з метою поглиблення знань студентів про культурні особливості інших націй і розвитку в них толерантності у ставленні до їх представників. Студентам пропонувалося вибрати для себе одну націю із запропонованого списку (українська, німецька, італійська, іспанська, норвезька, грецька, китайська та ін.). Із огляду на свій вибір, вони готували коротку розповідь про певну національну страву. Було наголошено на тому, що розповісти про вибрану страву потрібно від першої особи. Для прикладу, так: «Мене готують до особливих свят, а саме...», «Задля того, щоб мене приготувати, спочатку потрібно...» та т. ін. Окрім цього, підкреслювалося, щоб розповіді вирізнялися оригінальністю та містили багато подробиць. Зокрема – назву страви, як українською, так і мовою тієї нації, для якої вона є основною; рецепт її приготування; хто має її готувати та т. ін. Кожна розповідь тривала до 5-ти хвилин.

Після прослуховування усіх розповідей студентів відбувалося їх обговорення. Запитання для обговорення були такими: «Що нового Ви сьогодні дізналися про основні національні страви?», «Які прояви традицій і якостей характеру, темпераменту представників нації виявляються в її страві?», «Що подібного та відмінного Ви помітили у презентованих стравах?», «Яку страву Вам найбільше хотілося б скуштувати (приготувати)?». Важливими були й повідомлення студентів про свої враження щодо їх участі у цій вправі.

Відзначимо, що задля збільшення обсягу знань студентів про культурні особливості різних націй із ними подібним чином проводилися й інші рольові ігри за схожими темами, а саме – «Розповідь від імені національної традиції», «Розповідь від імені національного одягу», «Розповідь від імені національного танцю» та т. ін.

Метою проведення *модифікованої вправи «Як люди усвідомлюють зв'язок зі своєю нацією»* [115, с. 191-193] виступило поглиблення усвідомлення студентами власної національної ідентичності. Спочатку, на 1-му етапі, студентам було запропоновано об'єднатися у невеликі групи по 3-5 осіб. Після цього кожен із присутніх отримував картку із завданням закінчити кілька речень. А саме: «Як представник своєї нації, я...», «На противагу багатьом представникам своєї нації, я...», «Я відчуваю належність до своєї нації, якщо...», «Бути представником своєї нації для мене означає...».

У групах студенти спочатку мали дописати запропоновані речення, а потім – прочитати їх. Після цього вони аналізували закінчення почутих речень і визначали ознаки, що є важливими для усвідомлення особистістю власної національної ідентичності. Закінчивши роботу в мікрогрупах, вони повідомляли її результати усім присутнім. Кожну ознаку, яка є необхідною для усвідомлення особистістю власної національної ідентичності, студенти записували маркером на окремому аркуші паперу, що був схожим на

пелюстку квітки. Ці пелюстки прикріплювалися довкола паперового круга, на якому були написані слова: **«національна ідентичність»**. Отже, результатом 1-го етапу роботи виступали ознаки національної ідентичності, які розміщувалися у вигляді квітки, «квітки національної ідентичності».

На 2-му етапі виконання цієї справи виокремленим спочатку групам студентів пропонувалося проаналізувати два списки ознак (один – це ознаки нації, другий – ознаки національної ідентичності особистості) й вибрати з них найбільш важливі, які також доцільно у вигляді пелюсток додати до «квітки». Так, у списку ознак нації за назвою «Ознаки нації» були перелічені такі, як: усвідомлення себе як групи; усвідомлення своїх відмінностей від інших; мова; біологічні ознаки, спільне походження; територія; культура, традиції; сімейний і побутовий устрій.

До списку ознак національної ідентичності особистості, що мав назву «Бути представником своєї нації означає:» були зараховані такі: вживати та вміти готувати національні страви; знати рідну мову; дивитися кінострічки чи телевізійні програми на рідній мові або такі, які присвячені своїй нації; відзначати національні свята; купувати чи мати вдома традиційні національні речі; носити або мати вдома національний одяг; слухати, знати національну музику; вивчати танці своєї нації; використовувати і вивчати методи народної медицини; відвідувати релігійні служби, дотримуватися релігійних обрядів; брати участь у політичних або соціальних подіях, які пов'язані зі своєю нацією; належати до національно-культурної організації; займатися традиційним видом спорту; займатися традиційними мистецтвами; вивчати історію і культуру своєї нації; поділяти цінності своєї нації; мати психологічні характеристики, які притаманні своїй нації; жити на одній території з представниками своєї нації; жити на землі своїх предків.

Після проведення цієї справи студенти ділилися своїми враженнями від своєї участі у ній.

Окрім низки вправ, із метою розвитку когнітивного компонента національної ідентичності студентів застосовувалися психологічні завдання [115]. Ці психологічні завдання полягали у тому, що респондентам пропонувалося прокоментувати різні ситуації; висловлювання відомих учених, письменників про ті чи інші ознаки нації; прислів'я та народні пісні. Нижче подано кілька прикладів таких ситуацій, висловлювань і пісень.

Приклади ситуацій:

1) «дівчинка з сім'ї українських мігрантів у США дуже швидко вивчила англійську мову, вільно нею розмовляє і є перекладачем для старших членів сім'ї. Дівчинка більше часу проводить зі своїми американськими друзями і пишається тим, що вона американка. Однак із дорослішанням, у неї з'явилося бажання виявити власну індивідуальність, що реалізувалося у демонструванні дівчинкою своєї культурної відмінності та акцентуванні уваги на тому, що вона «українська американка»;

2) «він вважався поляком і вважав себе поляком. У 35 років переїхав до Польщі. Там переконався, що з поляками його об'єднує релігія, а в усьому іншому він – білорус. Із того часу усвідомлює себе білорусом» [там само, с. 160].

Приклади висловлювань:

1) «Різні раси (нації) не можуть говорити однією й тією ж мовою. Випадковості захворювань, комерційних інтересів можуть, без сумніву, змусити який-небудь народ прийняти чужу мову, однак упродовж небагатьох поколінь запозичена мова цілковито перебудовується. Така перебудова буде глибшою, якщо раса, у якої мову було запозичено, значною мірою відрізняється від тієї, котра цю мову запозичила» (Г. Лебон);

2) «Мова – ... не лише одна із стихій народності, але й найдосконаліший її взірць... Коли б єднання людства за мовою і взагалі за народністю було б можливе, воно було б згубним для загальнолюдської

думки... немає мови й говірки, які б не були здатними стати знаряддям неосяжної, різнобічної та глибокої думки» (*О.О. Потебня*);

3) «Мова – це наша національна ознака, в мові наша культура, ступінь нашої свідомості. Мова – це форма нашого життя, життя культурного і національного, це форма національного організування. Мова – душа кожної національності, її святощі, її найцінніший скарб... Звичайно, не сама по собі мова, а мова, як певний орган культури, традицій... і поки живе мова – житиме й народ, його національність. Не стане мови – не стане й національності: вона геть розпоршиться з-поміж інших народів» (*І. Огієнко*);

4) «Мова – це п'ята ефірна стихія, яка обволікає національний простір, і зменшення її сфери призводить до появи своєрідних озонних отворів, крізь які вривається чорна енергія, що деморалізує народ... Мова – це певним чином і антропологія. Зміна мови не може не позначитися на зміні антропологічного типу. Водночас із зменшенням об'єму пам'яті зазнають змін і півкулі головного мозку. Якщо замість 40 найменувань криги у балкарців чи 30 назв снігу у ненців вживається лише одна – просто «сніг», і просто «крига», то, зрозуміла річ, це не може не позначитися на усіх параметрах того чи іншого генотипу» (*П. Мовчан*);

5) «Без поваги, без любові до рідного слова не може бути ні всебічної людської вихованості, ні духовної культури... Мовленнєва культура – це живодайний корінь культури розумової, всього розумового виховання, високої, справжньої інтелектуальності» (*В.О. Сухомлинський*) [там само, с. 180-181].

Приклади народних пісень:

1) Ой, хмелю мій, хмелю, хмелю зелененький,

Ой, сину ж мій, сину, сину молоденький.

2) Мати мені наказала рушники давати.

Перший дала, другий дала, а на третій стала,

А четвертим білесеньким рученьки зав'язала [там само, с. 161].

Формування **афективного компонента** національної ідентичності у студентської молоді розпочалося з розширення обсягу її знань про такі події історії, здобутки культури, цінності української та інших націй, що сприяють підвищенню рівня поваги до своєї та інших націй. Зокрема на лекційних і семінарських заняттях із історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури, етнопсихології та на годинах наставників академічних груп зі студентством проводилися міні-лекції, бесіди, мозкові штурми і прес-конференції за такими темами: «Видатні особистості в історії України: минуле та сьогодення», «Визначні події в історії української нації», «Світові здобутки української культури», «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи», «Національна гідність», «Національна самоповага», «Національні цінності», «Світові знаменитості (художники, письменники, поети, композитори, скульптори) та т. ін.

Зокрема питання, які обговорювалися зі студентами за темою: «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи» [8; 30; 31; 41; 45; 55; 64; 65; 72; 83; 91; 104; 115; 149; 150], були такими: поняття національних стереотипів; національні аутостереотипи представників різних націй (української, італійської, японської, китайської, корейської, шведської, французької, німецької, англійської, американської); національні гетеростереотипи представників різних націй (української, італійської, японської, китайської, корейської, шведської, французької, німецької, англійської, американської).

За темою: «Національні цінності» [21; 22; 40; 59; 64; 77-79; 120; 133] зі студентами було організовано дискусії з таких питань: сутність поняття «цінності»; загальнолюдські й національні цінності та їх співвідношення; цінності української нації.

Натомість до прес-конференцій за темами: «Видатні особистості в історії України: минуле та сьогодення» й «Визначні події в історії

української нації» студенти готували по дві короткі презентації (3-5 хв.), в яких вони презентували, згідно з власними переконаннями, одну найвидатнішу, на їх думку, постать та одну найбільш визначну подію в історії української нації. Також студенти обґрунтовували: чому саме обрані ними особистість є найвидатнішою, натомість подія – найбільш визначною.

Відзначимо, що викладачі та наставники академічних груп стимулювали і самостійне ознайомлення студентів із інформацією про величні події історії своєї нації, національних героїв, видатних спортсменів, спортивних клубів, музикантів, учених, лікарів і т. ін.

На практичних заняттях із цих навчальних дисциплін і на годинах наставників академічних груп зі студентською молоддю було проведено низку розвивальних вправ, рольових ігор і запропоновано для розв'язання ряд різних психологічних завдань із національної тематики. Нижче окремі з цих розвивальних вправ, рольових ігор та особливості їх проведення висвітлено більш детально.

Метою проведення модифікованої нами рольової гри «*Знайомство в аеропорту*» [152, с. 150-151] виступив розвиток толерантного ставлення студентів до інших націй та їх представників. Спочатку учасники гри отримували парні картки, на яких були описані їх ролі та завдання. Це були ролі тих, хто подорожує, і тих, хто їх зустрічає. Відзначимо, що вони були представниками різних націй – української, французької, італійської, іспанської, німецької, японської, китайської, індійської та ін.

Для прикладу, в картках мандрівників, тобто, тих, хто подорожує, завдання було таким. Мандрівникові потрібно було уявити, що в аеропорту іншої країни, до якої він прилетів літаком, його мають зустріти. Однак, щоб відшукати у натовпі цю людину, йому потрібно за допомогою невербальних засобів продемонструвати традиційну для його нації церемонію вітання. Натомість той, хто його зустрічає, має привітати гостя, дотримуючись такої

ж церемонії за допомогою невербальних засобів. Схожі завдання пропонувалися і для тих, хто зустрічає гостей в аеропорту.

Після того, як студенти, учасники гри отримали парні картки та уважно ознайомилися з їх змістом, їм пропонувалося уявити таку ситуацію. В аеропорт прилетів літак із представниками різних націй. Натомість у залі очікування їх мають зустріти співвітчизники. В залі аеропорту ті, хто зустрічає, знаходяться праворуч, а ті, хто прилетів – ліворуч. Представники однієї нації мають впізнати один одного, одночасно продемонструвавши традиційну для його нації церемонію вітання лише за допомогою невербальних засобів, у жодному випадку розмовляти не дозволяється. Якщо один із співвітчизників не може впізнати іншого, то церемонію вітання потрібно повторити кілька разів.

Після ознайомлення з інструкцією група тих, хто прилетів, виходили з аудиторії. До «зали аеропорту» вони заходили лише по одному чи по двоє, одночасно демонструючи церемонію вітання тим, хто зустрічає. Гра продовжувалася до тих пір, доки не зустріли всіх, хто прилетів до аеропорту.

Після закінчення гри відбувалося її обговорення. Запитання, що пропонувалися для обговорення були такими: «З чим у Вас були пов'язані найбільші труднощі у процесі виконання своєї ролі?», «На які елементи вітання Ви орієнтувалися, шукаючи свого співвітчизника?», «Представників яких націй Вам найпростіше було впізнати?», «Які емоції Ви переживали, відповідаючи на вітання свого співвітчизника?», «Представники яких націй були найбільш виразними?», «Чи з'явилося у Вас бажання допомогти комусь із учасників гри? Кому саме? Поясніть, чому», «Які ритуали вітання були найцікавішими? Поясніть, чому?». Також важливими для обговорення були й враження студентів про їх участь у цій вправі.

З метою усвідомлення студентством ролі та функцій національних стереотипів у взаємодіях особистості з представниками своєї та інших націй застосовувалася незначною мірою модифікована **тренінгова вправа**

«Відгадай, про кого йде мова» [152, с. 162-164]. Відзначимо, що цю вправу було доповнено списком якостей із українського національного аутостереотипу [30; 31].

Кожному студентові пропонувалося взяти одну картку, на якій були написані завдання і прикметники, які презентують якості характеру представників певної нації. Завдання полягало в тому, що за презентованими якостями потрібно було визначити, яку націю вони характеризують. Для прикладу, один із переліків якостей національного характеру був таким: ввічливий, стриманий, педантичний, консервативний, охайний, сумлінний, витончений.

Після закінчення цієї вправи проводилося її обговорення за такими запитаннями: «Чи з'являлися у Вас труднощі при виконанні запропонованих завдань?» «У чому полягали ці труднощі?», «Як Ви думаєте, з чим вони були пов'язані?», «Чи доводилося Вам у буденному житті зіштовхуватися зі схожими стереотипами?», «Які з перелічених якостей національних характерів Ви вважаєте позитивними, а які – негативними?», «Чи можете Ви приписати хоча б одній нації цілком позитивний чи негативний стереотип? Поясніть, чому?» та т. ін. Окрім цього, обговорювалися і враження студентів про їх участь у цій вправі.

З метою поглиблення розуміння студентами смислу національних аутостереотипів і національних гетеростереотипів із ними проводилася **модифікована проєктивна методика Т.В. Іванової** [115, с. 170-173]. Згідно з інструкцією до цієї методики, студентам було запропоновано намалювати портрети типових представників української, японської та німецької нації. Одночасно наголошувалося на тому, що кожен із цих портретів має відбивати найбільш типові якості представників відповідної нації.

Аналіз та інтерпретація малюнків здійснювалася в мікрогрупах, по 5 студентів у кожній. У мікрогрупах вони по черзі розглядали малюнки інших студентів і порівнювали їх зі своїми. Після цього студенти рахували кількість

символів та образів на своїх малюнках і записували їх у таблицю за представниками української, японської та німецької націй. Зокрема вони звертали увагу на такі якісні показники, які відбивають буттєву специфіку життєдіяльності зображених представників націй (страви, національно-буттєві символи, традиції, звичаї та т. ін.), економічну сферу їх життя (техніка, промисловість і т. ін.), довкілля, індивідуальні особливості кожного з представників і на зображені негативні символи.

Після того, як студенти закінчили аналіз своїх малюнків, підбивалися підсумки – спочатку в мікрогрупах, а згодом загалом у групі. Зокрема зверталася увага на кількість символів, які презентують згадані вище якісні показники, у зображеннях представників української, японської та німецької націй. Одночасно акцентувалася увага на символіку національних аутостереотипів (на зображеннях представників української нації) та символіку національних гетеростереотипів (на зображеннях представників японської та німецької націй). Не менш важливими були й узагальнені висновки про сфери застосування студентами одержаних ними знань. По закінченню цієї вправи проводилося обговорення вражень студентів від їх участі у ній.

Окрім низки розвивальних вправ і рольових ігор, із метою активізації розвитку афективного компонента національної ідентичності студентської молоді застосовувалися й психологічні завдання [115]. Виконуючи ці психологічні завдання, студенти намагалися встановити, які націокультурні особливості віддзеркалюють презентовані ситуації. Нижче презентовано кілька прикладів таких ситуацій.

Так, із метою поглиблення знань студентів про особливості культури представників різних націй, що сприятиме розвитку в них толерантного ставлення до інших націй, були використані психологічні завдання, які передбачали обговорення таких ситуацій:

1) «німці тримають двері при розмові зачиненими, натомість американці навпаки – відчиненими, оскільки людина, яка стоїть на порозі, на думку німця, перебуває в приміщенні, а на думку американця – назовні»;

2) «у японців листя папороті означає побажання численних успіхів у Новому році, а у слов'ян це листя асоціюється зі смертю та кладовищем; у монголів білий колір – це символ благополуччя і чистоти, жовтий колір символізує кохання, натомість у слов'ян жовтий – це колір зради, а білий – це символ чистоти і свіжості»;

3) «американці, зазвичай, ображаються на те, що іноземці дуже наближаються у процесі спілкування, для англійців американці стоять занадто близько, говорять голосно та не дивляться співрозмовникові в очі»;

4) «специфічне японське невербальне привітання – це уклін, коли той, що зустрічає, згинається навпіл, застигає на місці, опускає голову, а потім крадькома кидає погляд, щоб одночасно розігнутися. За час поклону необхідно оцінити свого візаві»;

5) «європейський архітектор бачить лінію, а японський – точку, як перетин ліній. Тому в Японії називають перехрестя, а не вулиці. Будинки нумеруються не за порядком, а за часом будівництва» [там само, с. 182-183].

Натомість задля поглиблення знань студентства про національні стереотипи були застосовані психологічні завдання, які потребували від них коментування таких ситуацій:

1) «студентам Принстонського університету запропонували список із 84 особистісних рис, із яких необхідно було вибрати п'ять найбільш характерніших для таких десяти етнічних груп: білих американців, афроамериканців, британців, ірландців, німців, італійців, євреїв, китайців, японців і турків. Брейлі й Кац виявили високий ступінь згоди у приписуванні студентами певних рис тим або іншим етносам»;

2) «студентам із десяти країн світу запропонували «заселити» безлюдну планету жителями своєї та ще семи інших країн, заповнивши «порожню»

карту з двома півкулями. У експерименті було помічено, що частина студентів виявляли такі тенденції: вони розмістили свою країну в центрі малюнка таким чином, що вона межувала з усіма іншими державами і мала левову частку території. На противагу їм, інші студенти розмістили у центрі не «свою» країну, а ту, що, на їх думку, досягла найвищого рівня розвитку, або ж намагалися певним чином об'єднати країни на новій планеті» [там само, с. 170].

Окрім розвивальної роботи, на навчальних заняттях і годинах наставників академічних груп, студентів залучали до участі у відзначенні національних свят (Дня Незалежності, Дня Соборності України, Дня захисника України, Дня української писемності та мови та ін.) й урочистостей із нагоди Днів народжень видатних українців (Т. Шевченка, Л. Українки та ін.), до проведення Днів пам'яті жертв голодоморів, Героям Небесної сотні, до волонтерської діяльності, флеш-мобів («Україна єдина!», «Прапор України» та ін.); до перегляду та обговорення кінострічок про історію української нації («Легенда про княгиню Ольгу», «Захар Беркут», «Тіні забутих предків» та ін.), театральних постанов за творами класиків світової та вітчизняної літератури («Украдене щастя», «Сватання на Гончарівці», «Сорочинський ярмарок», «Сон літньої ночі» та ін.) та т. ін.

Отже, до програми формування національної ідентичності у студентської молоді ввійшла низка розвивальних засобів, методів і виховних заходів, які активізують у неї когнітивні та афективні процеси, сприяючи розвитку здатності здобуття знань про різні нації (свою та інші), їх ознаки, а також здатності емоційного ставлення до представників різних націй (своїх та інших).

Натомість результати впровадження авторської програми у навчально-виховний процес Рівненського державного гуманітарного університету закладу розкриті в наступному підрозділі дисертації.

3. 3. Результати апробації програми формування національної ідентичності студентів

У цьому підрозділі дисертації розкрито динаміку розвитку національної ідентичності студентів експериментальної та контрольної груп до і після проведення формувального експерименту. Однак спочатку відзначимо, що критеріями високого, середнього і низького рівнів розвитку національної ідентичності студентської молоді, як було визначено у другому розділі дисертації, є: усвідомленість студентами власної національної належності; емоційне ставлення студентів до своєї національної належності; емоційне ставлення студентства до представників своєї та чужих націй.

Окрім цього, нагадаємо, що, згідно з організацією формувального експерименту, до експериментальної та контрольної груп було зараховано по 25 студентів, які переважно мали середній і низький рівні розвитку національної ідентичності. Натомість узагальнені кількісні дані про рівні розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності респондентів було отримано за допомогою модифікованої методики вимірювання етнічної ідентичності (Дж. Фінні); «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд); методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (О.М. Татарко, Н.М. Лебедева); методики «Типи етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова).

З метою перевірки ефективності авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді, за допомогою χ^2 -критерію Пірсона [119; 151] встановлювалася статистична значущість змін, які відбулися у компонентах національної ідентичності респондентів експериментальної та контрольної груп.

Кількісні дані, які стосуються динаміки розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів експериментальної групи та були отримані до і після проведення формувального експерименту, а також дані щодо їх статистичної значущості для зручності сприймання подано в табл. 3.1.

Таблиця 3. 1

Динаміка розвитку компонентів національної ідентичності студентів експериментальної групи до і після проведення формувального експерименту (%)

n=25

Компоненти	Рівні	до	після	χ^2 -критерій Пірсона
Когнітивний	високий	16	28	10,604
	середній	44	52	
	низький	40	20	
Афективний	високий	20	32	12,476
	середній	48	56	
	низький	32	12	

З табл. 3.1 видно, що після проведення програми формувального експерименту в компонентах національної ідентичності студентської молоді з експериментальної групи відбулися помітні зміни. За **когнітивним** компонентом встановлено, що на 12 % збільшилися кількісні дані **високого** рівня. Важливо підкреслити, що більшість студентів із експериментальної групи витратили багато часу з метою отримання знань про свою та інші нації, їх основні ознаки (історію, культуру, територію, державний устрій, традиції, звичаї). Значно поглибилося усвідомлення ними своєї національної ідентичності та розуміння її значущості, посилилася гордість за власне

націокультурне походження. Студенти з високим рівнем часто взаємодіють і дружать із представниками інших націй, що супроводжується їх позитивними емоціями.

Зафіксовано й збільшення на 8 % кількісних даних *середнього* рівня. Зазначимо, що студенти з цим рівнем характеризуються неповним обсягом знань про свою та інші нації, їх історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї, адже вони витратили на здобуття таких знань не дуже багато часу. Усвідомлення власної національної ідентичності та розуміння її значущості у них є не досить чітким і глибоким. Студенти із середнім рівнем взаємодіють і дружать із представниками багатьох інших націй, що супроводжується у них позитивними емоціями. Зазначимо, що усі студенти з високим і середнім рівнями розвитку когнітивного компонента національної ідентичності зарахували себе до своєї нації. Це засвідчило їх самовизначення у твердженні «Я – українець» («Я – українка»).

Виявлено, що на 20 % зменшилися кількісні дані *низького* рівня. Студенти з цим рівнем не збільшили обсяг знань про різні нації та їх основні ознаки, зокрема і про свою націю. Вони не стали чітко та глибоко усвідомлювати власну національну ідентичність і розуміти її значущість. Студенти з низьким рівнем взаємодіють і дружать із представниками окремих націй, що супроводжується їх позитивними емоціями.

Статистична значущість змін, які відбулися за когнітивним компонентом національної ідентичності студентів експериментальної групи, підтвердилася за допомогою χ^2 -критерію Пірсона. Адже обчислене експериментальне значення $\chi^2 = 10,604$ для $p < 0,01$ (критичне значення $\chi^2 = 9,21$ для $p < 0,01$).

Також із табл. 3.1 помітно суттєві зміни, які відбулися після проведення формувального експерименту за **афективним** компонентом національної ідентичності студентів експериментальної групи. Зокрема емпірично виявлено, що на 12 % збільшилися кількісні дані *високого* рівня.

Студентів із цим рівнем характеризує велика значущість національної належності (середнє значення рангу відповіді «Я – українець» – 4). Валентність (позитивність) їх національної самототожності також велика. Їм притаманне почуття національної гордості, що виявляється значущості належності до української нації. Окрім цього, вони готові демонструвати свою національну гордість і за межами держави. Їм приємно згадувати про свою національну належність. Студенти з експериментальної групи зазначили, що, якби їм надали можливість ще раз вибрати для себе національність, то вони вибрали б таку ж саму. Вони наголосили, що з гордістю відповідають на запитання про свою національність. Також їх вирізняє позитивне ставлення до представників своєї нації й толерантне ставлення до представників інших націй.

Встановлено, що на 8 % збільшилися кількісні дані *середнього* рівня. Студенти з цим рівнем характеризуються не досить великою значущістю національної належності (середнє значення рангу відповіді «Я – українець» – 7). У них зафіксовано ситуативну позитивність національної самототожності. Студенти із середнім рівнем позитивно ставляться до представників своєї нації. Окрім цього, в них виявлено толерантне ставлення до представників одних націй та інтолерантність – у їх ставленні до інших.

Виявлено, що на 20 % зменшилися кількісні дані *низького* рівня. У студентів із цим рівнем значущість національної ідентичності є невеликою і становить 9 (середнє значення рангу відповіді «Я – українець»). Валентність їх національної самототожності тяжіє до негативного полюсу. Також у студентів із низьким рівнем зафіксовано ситуативне ставлення до представників своєї та інших націй. А саме – в одних ситуаціях позитивне й толерантне, натомість в інших – негативне та інтолерантне.

Статистичну значущість змін, які відбулися за афективним компонентом національної ідентичності студентів експериментальної групи, було підтверджено за допомогою χ^2 -критерію Пірсона. А саме – обчислене

експериментальне значення $\chi^2 = 12,476$ для $p < 0,01$ (критичне значення $\chi^2 = 9,21$ для $p < 0,01$).

Отже, після проведення програми формування національної ідентичності у студентської молоді з експериментальної групи зафіксовано статистично значущі зміни за компонентами їх національної ідентичності. Водночас підкреслимо, що група студентів з низьким рівнем, кількість яких є невеликою, заслуговуватиме особливої уваги з нашого боку й після проведення формувального експерименту. Тому наші взаємодії з цими студентами з метою підвищення їх рівня розвитку національної ідентичності будуть продовжуватися до досягнення позитивних змін.

Кількісні дані, які висвітлюють динаміку розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів контрольної групи та були отримані до і після проведення формувального експерименту, а також дані, які стосуються їх статистичної значущості, для зручності сприймання презентовано в табл. 3.2.

Таблиця 3. 2

**Динаміка розвитку компонентів національної ідентичності
студентів контрольної групи до і після проведення
формувального експерименту (%)**

n=25

Компоненти	Рівні	до	після	χ^2-критерій Пірсона
Когнітивний	високий	16	20	1,506
	середній	44	48	
	низький	40	32	
Афективний	високий	16	20	1,604
	середній	48	52	
	низький	36	28	

З табл. 3.2 очевидно, що після проведення програми формувального експерименту в когнітивному та афективному компонентах національної ідентичності студентів із контрольної групи помітних змін не відбулося.

Зокрема за **когнітивним** компонентом зафіксовано збільшення на 4 % кількісних даних *високого* рівня. Зазначимо, що студенти з цим рівнем мають досить значний обсяг знань про свою та інші нації, їх історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї, витративши на це багато часу. Ці знання вони отримали не лише самостійно, а й у взаємодіях із іншими представниками різних націй, зокрема і своєї.

Студентам із високим рівнем притаманне глибоке усвідомлення власної національної ідентичності, розуміння її значущості, а також почуття гордості, пов'язане з власним націокультурним походженням. Часті взаємодії та дружні стосунки студентів, що мають високий рівень, із представниками інших націй супроводжують їх позитивні емоції.

У студентів контрольної групи зафіксовано збільшення на 4 % кількісних даних *середнього* рівня розвитку когнітивного компонента національної ідентичності. Респонденти з цим рівнем вирізняються неповним обсягом знань про свою та інші нації, їх основні ознаки (історію, культуру, територію, державний устрій, традиції та звичаї). Зазначимо, що вони витратили на здобуття таких знань не надто багато часу. Також студенти із середнім рівнем не досить чітко та глибоко усвідомлюють свою національну ідентичність і розуміють її значущість. Студенти з цим рівнем взаємодіють і дружать із представниками багатьох інших націй, і такі стосунки супроводжуються їх позитивними емоціями.

Відзначимо й те, що до та після впровадження програми формування національної ідентичності у студентської молоді виявлено майже половину респондентів із високим і середнім рівнями, які зарахували себе до української нації.

Окрім цього, після проведення формувального експерименту в контрольній групі встановлено зменшення на 8 % кількісних даних *низького* рівня. Студенти мають невеликий обсяг знань про різні нації та їх основні ознаки, зокрема й про свою націю. Вони не досить чітко та глибоко усвідомлюють свою національну ідентичність і розуміють її значущість. Студенти з низьким рівнем взаємодіють і дружать лише з представниками окремих націй, що супроводжується їх позитивними емоціями.

Статистична незначущість змін за когнітивним компонентом національної ідентичності студентів контрольної групи підтвердилася за допомогою χ^2 -критерію Пірсона. Обчислене експериментальне значення $\chi^2 = 1,506$ (критичні значення – $\chi^2 = 5,991$ для $p < 0,05$; $\chi^2 = 9,21$ для $p < 0,01$).

Також із табл. 3.2 видно, що зміни, які відбулися після проведення формувального експерименту за **афективним** компонентом національної ідентичності студентів контрольної групи, є незначними. Зокрема емпірично встановлено, що на 4 % збільшилися кількісні дані *високого* рівня. У студентів із цим рівнем значущість національної ідентичності є досить великою, що засвідчило середнє значення рангу відповіді «Я – українець» – 6. Валентність (позитивність) національної самототожності у них також велика. Їм властиве почуття національної гордості, що засвідчує значущість належності до української нації.

Вони підкреслили, що готові демонструвати власну національну гордість і з-поміж представників інших націй, зокрема за межами своєї держави. З приємністю ці студенти згадують і про свою національну належність. Також вони відзначили, що, якби у них з'явилася нагода ще раз вибрати для себе національність, то знову вибрали б таку ж саму. Окрім цього, вони з почуттям гордості дають відповідь на запитання про їх національність. Їм притаманне позитивне ставлення до представників своєї нації й толерантне ставлення до представників інших націй.

Виявлено, що після проведення формувального експерименту в контрольній групі на 4 % збільшилися кількісні дані *середнього* рівня. У студентів з цим рівнем значущість національної ідентичності є не досить високою, свідченням якого є середнє значення рангу відповіді «Я – українець» – 9. Зазвичай вони позитивно ставляться до представників своєї нації. Проте в них зафіксовано толерантне ставлення до представників одних націй та інтолерантність – у їх ставленні до інших.

З'ясовано, що після проведення формувального експерименту в контрольній групі на 8 % зменшилися кількісні дані *низького* рівня. У студентів з цим рівнем значущість національної ідентичності є досить низькою, його свідченням є середнє значення рангу відповіді «Я – українець» – 11. Валентність їх національної самототожності наближається до негативного полюсу. У студентів із низьким рівнем переважає ситуативне ставлення до представників своєї та інших націй. Зокрема – в одних ситуаціях їх ставлення є позитивним і толерантним, натомість в інших – негативним та інтолерантним.

Відзначимо, що загалом, як і на етапі констатувального експерименту, студентів експериментальної групи вирізняє позитивна зафарбованість афективного компонента національної ідентичності. Вони пишаються своєю належністю до української нації та готові продемонструвати свою національну гордість і за межами держави. Студенти з приємністю згадують про свою національну належність. За їх твердженнями, якщо б їм надали можливість ще раз вибрати для себе національність, то вони без сумнівів вибрали б таку ж саму. Натомість відповідь на запитання про національність викликає у них почуття гордості за власну національну належність.

Статистичну значущість змін, які відбулися за афективним компонентом національної ідентичності студентів експериментальної групи, було підтверджено за допомогою χ^2 -критерію Пірсона. Обчислено, що

експериментальне значення $\chi^2 = 1,604$ для $p < 0,01$ (критичні значення – $\chi^2 = 5,991$ для $p < 0,05$; $\chi^2 = 9,21$ для $p < 0,01$).

Отже, після проведення програми формування національної ідентичності у студентської молоді з контрольної групи статистично значущих змін за компонентами їх національної ідентичності встановлено не було. Натомість відсутність статично значущих змін у контрольній групі та наявність цих змін в експериментальній групі виступило підтвердженням ефективності авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді.

За результатами розробленої автором та успішно впровадженої у навчально-виховний процес вищої школи програми формувального експерименту були сформульовані *методичні рекомендації* психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентів вищих навчальних закладів.

У діяльності *психологів* вищих навчальних закладів важливе місце повинно належати систематичному застосуванню психодіагностичних методик із дослідження розвитку національної ідентичності студентської молоді. Радимо психологам також систематично проводити зі студентами розвивальні та тренінгові вправи, спрямовані на активізацію у них процесу ідентифікації загалом і процесу їх національної ідентифікації зокрема; на активізацію процесу національного самопізнання; на глибше усвідомлення ними своєї ідентичності загалом і національної ідентичності зокрема; на розвиток у них емоційного ставлення до представників своєї та інших націй, а також емоційного ставлення до своєї національної належності.

Вважаємо, що не менш важливим у діяльності психологів вищих навчальних закладів має бути систематичне психологічне діагностування розвитку когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді. З цією метою радимо психологам

застосовувати зокрема такі модифіковані нами методики [96; 99; 133; 135], як: методика «Хто Я?» (М. Кун і Т. Макпартленд) [152]; методика вимірювання етнічної ідентичності (Дж. Фінні) [42]; методика оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (О.М. Татарко і Н.М. Лебедєва) [152]; методика «Типи етнічної ідентичності» (Г.У. Солдатова і С.В. Рижова) [42].

Натомість *викладачам і наставникам академічних груп* необхідно виявляти власне ціннісне ставлення до своєї нації та її ознак, до її еліти, а також – толерантність у ставленні до інших націй, їх ознак і представників. У процесі національного виховання студентської молоді важливо звертати особливу увагу на чинники націогенези, а саме – спільну пам'ять людей про історичне минуле та їх уявлення про історичне майбутнє своєї нації. Не менш значущим є досконале знання викладачами і наставниками академічних груп української мови, історії та культури своєї нації, знання ними національної психології, а також демонстрування цих знань студентству.

Підкреслимо, що взаємодії викладачів і наставників академічних груп зі студентами мають ґрунтуватися на принципах особистісно орієнтованого виховання. Викладачам і наставникам академічних груп важливо виявляти повагу до зрілості та самостійності студентів, стимулюючи їх здатність здобувати знання про свою та інші нації, їх рефлексію щодо власної національної належності, здатність емоційного ставлення до різних націй, зокрема і своєї, а також прагнення свідомої національної самореалізації.

Формування когнітивного компонента національної ідентичності у студентів доцільно розпочинати з розширення обсягу їх знань про свою та інші нації. З цією метою на лекційних і семінарських заняттях з історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури, етнопсихології та на годинах наставників академічних груп зі студентством рекомендуємо проводити міні-лекції, бесіди, мозкові штурми і прес-конференції за такими темами: «Нації та їх ознаки»,

«Українська нація та її основні ознаки», «Чому без мови немає нації?», «Традиції та звичаї української нації», «Український національний характер», «Українська національна ідея», «Символіка візерунків вишиванок у різних регіонах України», «Символізм української писанки», «Мальовничі куточки України», «Національна ідентичність», «Національна ідея», «Що консолідує українську націю?», «Національна еліта» та т. ін. Підкреслимо, що не менш важливо стимулювати самостійне одержання студентами знань про різні нації та їх ознаки.

Так, за темою: «Нації та її ознаки» [8; 41; 64; 65; 72; 83; 91; 104; 115; 149] рекомендуємо розглянути та обговорити зі студентами такі питання: 1) порівняльний аналіз основних теорій нації; 2) суб'єктивні та об'єктивні ознаки нації; 3) сутність і співвідношення понять «нація», «етнос», «народ».

Радимо за темою: «Національна ідентичність особистості» [8; 14; 42; 50; 56; 60; 64; 82; 91; 122; 149] розглянути та обговорити зі студентством питання про сутність і структуру феномена «національна ідентичність особистості»; співвідношення сутності національної ідентичності та етнічної ідентичності; основні соціальні та психологічні чинники розвитку національної ідентичності особистості.

За темою: «Український національний характер» [41; 45; 65; 72; 104; 115; 149] рекомендуємо спільно зі студентами розглянути та обговорити питання, які стосуються поняття національного характеру; розуміння ученими (філософами, істориками, етнопсихологами, етнологами), дослідниками, письменниками сутності національного характеру загалом і їх бачення специфіки національного характеру представників різних націй зокрема; витоків українського національного характеру; особливостей національного характеру українців.

Натомість за темою: «Чому без мови немає нації?» [8; 45; 47; 52; 65; 72; 90; 91; 104; 115; 124; 149] радимо задля обговорення зі студентами такі

питання: мова як формуюча ознака нації; мова як диференційна ознака нації; мова як основна умова націокультурної цілісності нації.

На практичних заняттях із цих навчальних дисциплін і на годинах наставників академічних груп радимо проводити зі студентською молоддю розвивальні вправи та рольові ігри («Історія мого імені» [152, с. 142-143], «Розповідь від імені національної страви» [там само, с. 143-144], «Як люди усвідомлюють зв'язок зі своєю нацією» [115, с. 191-193] та т. ін.), пропонувати студентам для розв'язання низку психологічних завдань із національної тематики [там само, с.160-161, 180-181].

Формування афективного компонента національної ідентичності у студентської молоді рекомендуємо розпочинати з розширення обсягу її знань про такі події історії, здобутки культури, цінності української та інших націй, свою та інші нації, що сприятимуть підвищенню рівня поваги до своєї нації та толерантності у ставленні до інших націй і їх представників.

Зокрема на лекційних і семінарських заняттях із історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури, етнопсихології та на годинах наставників академічних груп зі студентством радимо проводити міні-лекції, бесіди, мозкові штурми і прес-конференції за такими темами: «Видатні особистості в історії України: минуле та сьогодення», «Визначні події в історії української нації», «Світові здобутки української культури», «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи», «Національна гідність», «Національна самоповага», «Національні цінності», «Світові знаменитості (художники, письменники, поети, композитори, скульптори)» та т. ін.

А саме, за темою: «Національні аутостереотипи і гетеростереотипи» [8; 30; 31; 41; 45; 55; 64; 65; 72; 83; 91; 104; 115; 149; 150] радимо викладачам і наставникам академічних груп обговорювати зі студентами такі питання: поняття національних стереотипів; національні аутостереотипи представників різних націй (української, італійської, японської, китайської,

корейської, шведської, французької, німецької, англійської, американської); національні гетеростереотипи представників різних націй (української, італійської, японської, китайської, корейської, шведської, французької, німецької, англійської, американської).

За темою: «Національні цінності» [21; 22; 40; 59; 64; 77-79; 120; 133] рекомендуємо викладачам і наставникам академічних груп організувати зі студентами дискусії з таких питань: сутність поняття «цінності»?; загальнолюдські й національні цінності та їх співвідношення; цінності української нації.

Натомість до прес-конференцій за темами: «Видатні особистості в історії України: минуле та сьогодення» й «Визначні події в історії української нації» рекомендуємо викладачам і наставникам академічних груп пропонувати студентам підготувати по дві короткі презентації (3-5 хв.), в яких вони б презентували, згідно з власними переконаннями, одну найвидатнішу, на їх думку, особистість та одну найбільш визначну подію в історії української нації. Також студенти мають поміркувати та обґрунтовувати: чому саме цю, обрану ними особистість вони вважають найвидатнішою, натомість подію – найбільш визначною.

Підкреслимо, що викладачі та наставники академічних груп обов'язково повинні стимулювати самостійне ознайомлення студентів із інформацією про величні події історії своєї нації, національних героїв, видатних спортсменів, спортивних клубів, музикантів, художників, письменників, поетів, учених, лікарів і т. ін.

На практичних заняттях із цих навчальних дисциплін і на годинах наставників академічних груп рекомендуємо проводити зі студентською молоддю різні розвивальні вправи, рольові ігри («Знайомство в аеропорту» [152, с. 150-151], «Відгадай, про кого йде мова» [там само, с. 162-164]), проєктивну методику Т.В. Іванової [115, с. 170-173] та т. ін. і пропонувати для розв'язання ряд різних психологічних завдань із національної тематики [115, с. 169-170, 182-183].

Окрім систематичної розвивальної роботи на навчальних заняттях і годинах наставників академічних груп, радимо залучати студентів до підготовки та участі у низці таких заходів, як:

- відзначення національних свят (Дня Незалежності, Дня Соборності України, Дня Прапора України, Дня захисника України, Дня української писемності та мови та ін.);
- урочистості з нагоди Днів народжень видатних українців (Володимира Великого, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки та ін.);
- Дні пам'яті жертв голодоморів, Героїв Небесної сотні, захисників Вітчизни;
- волонтерська діяльність;
- флеш-моби («Україна єдина!», «Прапор України» та ін.);
- перегляд та обговорення кінострічок про історію української нації, театральних вистав за творами класиків вітчизняної та світової літератури;
- майстер-класи з української вишивки, писанкарства, виготовлення глиняного посуду тощо.

Відзначимо, що наставникам академічних груп важливо систематично організовувати екскурсії зі студентами до краєзнавчих музеїв і картинних галерей, перегляди кінострічок про історію і культуру української та інших націй, походи в театр і т. ін.

Наголосимо, що дотримання психологами, викладачами і наставниками академічних груп сформульованих нами методичних рекомендацій дозволить підвищити рівень розвитку національної ідентичності у студентської молоді.

Підсумовуючи третій розділ дисертації, підкреслимо, що результати проведеного формуального експерименту дозволили підтвердити другу частину припущення нашого дослідження, а саме те, що підвищенню рівня когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентської молоді сприяє цілеспрямоване застосування ефективної програми формування цього процесу, обґрунтованої на засадах особистісно

орієнтованого підходу з урахуванням його соціальних і психологічних чинників, а також психологічного механізму.

Відзначимо, що в останньому розділі дисертації нами доведено, що формування компонентів національної ідентичності у студентів необхідно здійснювати в умовах інтенсифікації провідних чинників розвитку їх національної ідентичності. Зокрема – соціальних (професійна освіта, що здобувається у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй) і психологічних (позитивне ставлення студентів до представників своєї нації, їх толерантне ставлення до представників інших націй). Не менш важливою для формування компонентів національної ідентичності у студентської молоді є активізація основного психологічного механізму розвитку їх національної ідентичності – національної ідентифікації.

Отже, загалом одержані нами теоретичні та емпіричні результати дисертаційного дослідження психологічних особливостей розвитку національної ідентичності студентської молоді підтвердили досягнення поставленої мети, виконання його завдань і припущення. За результатами проведеного дослідження та узагальненням одержаних результатів були сформульовані загальні висновки та окреслені перспективи подальших наукових пошуків.

Висновки до третього розділу

Теоретичне обґрунтування та розробка ефективної програми формування позитивної національної ідентичності у студентської молоді уможливили такі висновки.

У студентському віці формування когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності особистості здійснюється в умовах інтенсифікації провідних соціальних (професійна освіта, що здобувається у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, які одержані самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй) і психологічних (позитивне ставлення особистості до представників своєї нації, толерантне ставлення особистості до представників інших націй) чинників розвитку її національної ідентичності.

Не менш важливою для формування компонентів національної ідентичності у студентів вищого навчального закладу є активізація національної ідентифікації як основного психологічного механізму розвитку їх національної ідентичності.

Авторська програма формування національної ідентичності у студентської молоді, в першу чергу актуалізуючи психологічний механізм та інтенсифікуючи соціальні та психологічні чинники цього процесу, позитивно впливає на розвиток когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності, що виявляється у збільшенні обсягу знань про основні ознаки своєї та інших націй (історію, мову, культуру, звичаї, традиції, територію); підвищенні чіткості усвідомлення ними власної національної ідентичності; поглибленні усвідомлення ними своєї національної належності; суб'єктивній актуальності своєї національної самототожності; значущості національної належності; валентності (позитивності) своєї національної тотожності; їх позитивному ставленні до представників своєї нації; толерантному ставленні до представників інших націй.

За результатами впровадження автором програми формування національної ідентичності у студентської молоді в навчально-виховний процес вищої школи було встановлено статистично значущі зміни за когнітивним та афективним компонентами студентів експериментальної

групи. Натомість у контрольній групі, після проведення формувального експерименту статистично значущих змін за компонентами національної ідентичності не було зафіксовано.

Результати успішно впровадженої у навчально-виховний процес вищої школи програми формувального експерименту дозволили сформулювати методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентській молоді.

Матеріали третього розділу дисертації

висвітлено у публікаціях автора:

1. Piontkovska D. Psychological Foundations for the Harmonisation of National Identity among Students / D. Piontkovska // Materiály X Mezinárodní vědecko-praktická konference [«Vědecký průmysl evropského kontinentu – 2014»], (Praha, 27 listopadu – 05 prosinců 2014 roku). – Praha: Publishing house «Education and Science», 2014. – Díl 15. Psychologie a sociologie. – S. 9–11.

2. Піонтковська Д.В. Програма розвитку національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 1. – С. 163-172.

3. Піонтковська Д.В. Розвиток національних цінностей особистості як умова становлення національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2016. – Вип. 7. – С. 210-214.

4. Піонтковська Д.В. Психолого-педагогічні умови гармонізації національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя: зб. наук. статей гол. ред. Ж.П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 293-297.

ВИСНОВКИ

За результатами дисертаційного дослідження зроблено такі висновки.

1. Ідентичність є результатом процесу ідентифікації, що виявляється у прийнятті особистістю певної соціальної ролі у процесі її входження до соціальної групи (зокрема й нації), в когнітивно-емоційному процесі ототожнення цією особистістю себе з іншою людиною чи групою, в усвідомленні нею своєї належності до певної групи тощо. Сутність ідентичності особистості презентують її когнітивно-емоційні уявлення про власну тотожність із іншою людиною, групою. Психологічний смисл феномена «ідентичність» віддзеркалює внутрішня тотожність і цілісність особистості.

Основними соціальними чинниками розвитку ідентичності є: конкретні події в минулому й теперішньому часі, кризи і зміни в історії суспільства тощо.; набуття особистістю соціального досвіду у взаємодіях із іншими людьми; психологічними – ідентифікація особистості з лідером та її позитивне ставлення до представників своєї групи; впевненість у тотожності й цілісності особистості значущих інших. Провідним психологічним механізмом розвитку ідентичності є ідентифікація, що пов'язана із взаємодіями особистості та соціальної групи. Протягом онтогенезу види ідентичності особистості (громадянська, національна і т. ін.) змінюються і розвиваються нерівномірно, конструюючи її соціальну ідентичність.

2. Поняття «національна ідентичність» у межах різних галузей психологічної науки стосується групи та особистості. У віковій психології актуалізується розгляд цього поняття щодо особистості. За нашим розумінням, національна ідентичність особистості є когнітивним та емоційним усвідомленням нею власної належності до певної нації, що має свої ознаки – назву, спільну мову, територію, спільні міфи, історичну

пам'ять, культуру, економіку, однакові для її представників юридичні права та обов'язки.

У структурі національної ідентичності особистості виокремлено когнітивний і афективний компоненти. Когнітивний компонент складають знання особистості про певну націю, її територію, символіку, звичаї, традиції, історію; зарахування себе до певної нації. Афективний компонент – ступінь прихильності та суб'єктивна актуальність, що відбиваються у значущості для неї належності до певної нації, у почуттях щодо належності до цієї нації та у почуттях щодо проживання на її території, зокрема у національній гордості або соромі, національній самоповазі чи зневазі тощо. Складники національної ідентичності є усвідомленими особистістю.

Студентський (юнацький) вік є вирішальним у становленні ідентичності особистості та чутливим у розвитку її національної ідентичності. Основним психологічним механізмом розвитку національної ідентичності особистості цього віку є національна ідентифікація. Констатовано недостатнє вивчення розвитку національної ідентичності студентської молоді.

3. Визначено критерії (усвідомленість студентами своєї національної належності; емоційне ставлення студентів до власної національної належності; емоційне ставлення студентства до представників своєї та інших націй), показники та рівні (високий, середній і низький) розвитку національної ідентичності студентської молоді. Високий рівень презентує значний обсяг знань студентів про основні ознаки своєї та інших націй; чіткість і глибина усвідомлення ними власної національної ідентичності; актуальність, значущість і валентність (позитивність) національної самоідентичності; їх позитивне ставлення до представників своєї й толерантне – до представників інших націй. Середній рівень відбиває неповний обсяг знань студентів про ознаки своєї та інших націй; недостатня чіткість і глибина усвідомлення ними власної національної ідентичності;

актуальність, валентність (ситуативна позитивність) і не досить велика значущість національної самоідентичності; їх позитивне ставлення до представників своєї нації, толерантне ставлення до представників одних націй та інтолерантне – до інших. Низький рівень віддзеркалює незначний обсяг знань студентів про ознаки своєї та інших націй; нечіткість і поверхове усвідомлення ними своєї національної ідентичності; неактуальність, валентність (негативність) і незначущість національної самоідентичності; ситуативне ставлення до представників своєї та інших націй – в одних ситуаціях позитивне й толерантне, в інших – негативне та інтолерантне.

4. Емпірично виявлено, що розвиток когнітивного та афективного компонентів національної ідентичності студентів зумовлений специфікою їх навчання і виховання у вищій школі. А саме, у майбутніх учителів історії, української мови та літератури (перша група) ці компоненти розвиваються найінтенсивніше; у студентів спеціальностей «правознавство», «культурологія», «журналістика», «філософія», «психологія», «логопедія», «соціальна педагогіка» (друга група) – менш інтенсивно; у майбутніх фахівців зі спеціальностей «лікувальна справа», «геодезія», «транспортні технології» (автомобільний транспорт), «математика» (третья група) – найменш інтенсивно.

З'ясовано, що високим і середнім рівнями розвитку компонентів національної ідентичності характеризується найбільша кількість студентів першої групи, дещо менша – другої та найменша – третьої. Встановлено, що у студентів від першого до п'ятого курсів навчання показники національної ідентичності у першій групі збільшуються, у другій – дещо зростають, у третій – майже не змінюються. Так, систематичне, тривале і глибоке вивчення студентами першої групи низки таких навчальних дисциплін, як історія України, археологія України, історичне краєзнавство, українська етнологія, історія української культури, історія української мови, українська література, усна народна творчість, етнопсихологія, релігієзнавство тощо),

археологічна і фольклорна практика, значно підвищує рівень їх національної ідентичності. Вивчення студентами другої групи обов'язкових (історії України, української мови (за професійним спрямуванням), історії української культури) та окремих додаткових (культури і техніки мовлення, етнопсихології, релігієзнавства та т. ін.) навчальних дисциплін гуманітарного спрямування на певних етапах навчання також певною мірою підвищує рівень їх національної ідентичності. Вивчення студентами третьої групи лише обов'язкових навчальних дисциплін гуманітарного спрямування на певних етапах навчання зумовлює найменший вплив на рівень їх національної ідентичності.

Встановлено, що основними соціальними чинниками розвитку національної ідентичності студентської молоді є професійна освіта, яку вони здобувають у вищому навчальному закладі; знання ознак своєї та інших націй, що одержані ними самостійно та у взаємодіях із представниками своєї та інших націй; взаємодії зі значущими представниками своєї нації; взаємодії з представниками інших націй; психологічними – позитивне ставлення студентів до представників своєї нації; толерантне ставлення студентів до представників інших націй.

5. Провідною умовою формування національної ідентичності студентської молоді є інтенсифікація соціальних і психологічних чинників та активізація психологічного механізму її розвитку. Доведено ефективність авторської програми формування національної ідентичності у студентської молоді, яка, передусім, актуалізує психологічний механізм та інтенсифікуючи соціальні й психологічні чинники цього процесу, зумовлює позитивний вплив на розвиток її когнітивного та афективного компонентів.

Зміни у компонентах національної ідентичності виявилися у збільшенні обсягу знань студентів про основні ознаки своєї та інших націй (історію, мову, культуру, звичаї, традиції, територію); підвищенні чіткості усвідомлення ними власної національної ідентичності; поглибленні

усвідомлення своєї національної належності; суб'єктивній актуальності національної самототожності; значущості національної належності; валентності (позитивності) власної національної тотожності; їх позитивному ставленні до представників своєї нації й толерантному ставленні до представників інших націй.

Значущість зазначених змін статистично підтверджено в експериментальній групі; натомість у контрольній групі статистично значущих змін не зафіксовано. За результатами формувального експерименту сформульовано методичні рекомендації психологам, викладачам і наставникам академічних груп із розвитку національної ідентичності у студентської молоді.

Проведене дослідження не охоплює усіх аспектів проблеми розвитку національної ідентичності студентської молоді. Перспективу вбачаємо у глибшому вивченні вікової динаміки становлення національної ідентичності дітей шкільного віку, впливу особливостей національної ідентичності викладачів вищих навчальних закладів на цей вид ідентичності у студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология: Учебник для студентов вузов / Г.С. Абрамова. – Изд. 2-е., исп. и доп. – М.: Академический Проект, 2001. – 704 с.
2. Ананьев Б.Г. К психофизиологии студенческого возраста / Б.Г. Ананьев // Современные психологические проблемы высшей школы. – Л., 1974. – Вып. 2. – С. 82–89.
3. Анастаси А. Психологическое тестирование / А. Анастаси, С. Урбина. – СПб.: Питер, 2001. – 688 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
4. Андреева Г.М. Социальная психология / Г.М. Андреева. – М.: Аспект Пресс, 2009. – 363 с.
5. Андрущенко В. Роздуми про вчителя / В. Андрущенко // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 6–12.
6. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
7. Антонова Н.В. Проблема личностной идентичности / Н.В. Антонова // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 131–143.
8. Баронин А.С. Этническая психология / А.С. Баронин. – К.: Тандем, 2000. – 264 с.
9. Бичко О.В. Профілі української ідентичності. Соціально-психологічний аналіз: [монографія] / О.В. Бичко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 281 с.
10. Бичко О.В. Психологічні особливості етнічної ідентичності студентської молоді Східного та Південного регіонів України: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.В. Бичко. – К., 2004. – 20 с.

11. Бичко О.В. Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської молоді / О.В. Бичко // Соціальна психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 72–81.
12. Бичко О.В. Регіональні особливості прояву етнічної ідентичності у студентської молоді України / О.В. Бичко // Актуальні проблеми психології: зб. наук праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Т. I. – Ч. 11. – К.: Міленіум, 2003. – С. 82–85.
13. Белинская Е.П. Временные аспекты «Я»-концепции и идентичности / Е.П. Белинская // Мир психологии. – 1999. – № 3. – С. 140–147.
14. Бердій Т.С. Співвідношення етнічної та національної ідентичностей: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Т.С. Бердій. – Донецьк, 2007. – 20 с.
15. Березін А.М. Психологічні чинники генези національної самосвідомості особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Андрій Миколайович Березін. – К., 2002. – 208 с.
16. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – 280 с.
17. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
18. Бех І.Д. Виховання особистості: Сходження до духовності / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
19. Боднар М.Б. Вплив етнопсихологічних життєвих орієнтацій на самоактуалізацію студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / М.Б. Боднар. – К., 2004. – 20 с.
20. Борисов В.В. Національна самосвідомість у змісті, формах і методах виховної роботи зі студентами вищих навчальних закладів /

- В.В. Борисов // Проблеми трудової і професійної підготовки: наук.-метод. зб. – Слов'янськ: СДПУ, 2002. – Вип. 7. – С. 34-38.
21. Борисов В.В. Теоретико-методологічні засади формування національної самосвідомості учнівської та студентської молоді: дис. ... доктора пед. наук: спец. 13.00.07 / Вячеслав Вікторович Борисов. – Тернопіль, 2006. – 528 с.
22. Борисова С.В. Формування національної самосвідомості майбутніх учителів засобами українського музичного мистецтва : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С.В. Борисова. – Луганськ, 2002. – 20 с.
23. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість та ідентифікація громадян як чинник демократичних перетворень в українському суспільстві / М.Й. Боришевський // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 138–144.
24. Боришевський М.Й. Національна самосвідомість у громадянському становленні особистості / М.Й. Боришевський. – К.: Беркут, 2000. – 63 с.
25. Бромлей Ю.В. К разработке понятийно-терминологических аспектов национальной проблематики / Ю.В. Бромлей // Советская этнография. – 1989. – № 6. – С. 3-17.
26. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1983. – 412 с.
27. Бромлей Ю.В. Этнос и этнография / Ю.В. Бромлей. – М.: Наука, 1973. – 283 с.
28. Бурлачук Л.Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов. – СПб.: Питер, 2000. – 528 с. – (Серия «Мастера психологии»).

29. Васильченко О.М. Етнічна ідентифікація молоді української еліти / О.М. Васильченко // Українська еліта та її роль у державотворенні: зб. наук. пр. ВП НАОУ. – 2000. – № 1/ 2(14). – С. 159-163.
30. Васильченко О.М. Етносоціальні уявлення в структурі «Я»-концепції університетської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.М. Васильченко. – К., 2003. – 19 с.
31. Васильченко О.М. Психологічні особливості етнічних стереотипів / О.М. Васильченко // Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти: Вісник Харк. держ. ун-ту, серія «психологія, політологія». – 1999. – № 439, Ч. 1,2. – С. 15-17.
32. Вікова психологія: навч. посіб. / [О.П. Сергєєнкова, О.А. Столярчук, О.П. Коханова, О.В. Пасєка]. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 376 с.
33. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін.; 2-е вид. – К.: Каравела, 2007. – 344 с.
34. Виховання національно свідомої особистості (методичні рекомендації кураторам академічних груп студентів). Част. 1. Зміст виховної роботи / за ред. академіка АПН України Д.О. Тхоржевського. – Вінниця: в-во «Планер», 2001. – 320 с.
35. Волков Б.С. Психология юности и молодости / Б.С. Волков. – М.: Академический проект: Трикста, 2006. – 256 с.
36. Воропаєва Т. Специфіка самоідентифікації етнічних українців на Півдні України / Т. Воропаєва // Проблеми національно-культурної самоідентифікації українців на Півдні і Сході України в контексті етнополітики Європейського Союзу: матеріали наукової конференції 6 червня 2007 р. – Одеса: Регіональний філіал Національного ін-ту стратегічних досліджень в м. Одесі, 2007. – С. 61-65.

- 37.Воропаєва Т. Формування національної та релігійної ідентичності громадян України (1993-2010 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=107
- 38.Выготский Л.С. Психология развития человека [Текст] / Л.С. Выготский. – М.: Смысл: ООО «Издательство «Эксмо», 2005. – 1136 с. – (Библиотека Всемирной психологии).
- 39.Гандзілевська Г.Б. Збереження національної ідентичності творчою діаспорою українців Австралії / Г.Б. Гандзілевська // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острого: В-во Національного університету «Острозька академія», 2013. – Вип. 25. – С. 21-25.
- 40.Гевко О.І. Національно-патріотичне виховання студентів вищих педагогічних закладів засобами декоративно-ужиткового мистецтва: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / О.І. Гевко. – К., 2003. – 20 с.
- 41.Гнатенко П.И. Национальная психология / П.И. Гнатенко. – Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2000. – 213 с.
- 42.Гнатенко П.И. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И. Гнатенко, В.Н. Павленко. – К.: Наукова думка, 1999. – 463 с.
- 43.Горбунова В.В. Психологічні чинники формування етнічної свідомості у юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.В. Горбунова. – К., 2003. – 19 с.
- 44.Джемс У. Психология / У. Джемс; под ред. Л.А. Петровской. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
- 45.Данилюк І. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір: [монографія] / І. Данилюк. – К.: «САММІТ-КНИГА», 2010. – 432 с.

46. Данилюк І.В. «Мовні конфлікти» та конструювання етнічної і національної ідентичності / І.В. Данилюк // Соціальна психологія. – К., 2005. – № 3 (11). – С. 43-51.
47. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.І. Жигайло. – К., 2010. – 35 с.
48. Жигайло Н.І. Формування національної самосвідомості та гідності як ціннісних рис студентської молодості / Н.І. Жигайло // Соц.-екон. дослідж. в перехід. період. – 2004. – Вип. 3, част. 2. – С. 364–369.
49. Євдокимова Н.О. Участь у скаутському русі як психологічна умова розвитку національної самосвідомості підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.О. Євдокимова. – К., 2005. – 19 с.
50. Євтух В.Б. Етнічність: енциклопедичний довідник / В.Б. Євтух; Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова; Центр етноглобалістики. – К.: Фенікс, 2012. – 316 с.
51. Євтух В.Б. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти / В.Б. Євтух. – К.: Стилос, 2001. – 206 с.
52. Засекіна Л. Мовна особистість в сучасному соціальному просторі / Л. Засекіна // Соціальна психологія. – 2007. – № 5. – С. 82–89.
53. Зимняя И.А. Педагогическая психология: учеб. для вузов / И.А. Зимняя. – М.: Логос, 2002. – 384 с.
54. Каламаж Р.В. Психологія формування професійної Я-концепції майбутніх юристів: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р.В. Каламаж. – К., 2010. – 43 с.

- 55.Квас О.В. Вплив етнічних стереотипів на процес міжособистісного оцінювання: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / О.В. Квас. – К., 2003. – 20 с.
- 56.Кисельов С. Національна ідентичність українців / С. Кисельов // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 31-40.
- 57.Коваленко А.Б. Соціальна психологія: підручник / А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв. – 2-е вид., доповн. і переробл. – К.: В-во «Геопринт», 2006. – 400 с.
- 58.Кон И.С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности): учеб. пособие для студентов пед. ин-тов / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1979. – 175 с.
- 59.Концепція національно-патріотичного виховання дітей і молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/reforma-osv%D1%96ti/konczepczya-naczionalno-patriotichnogo-vixovannya-ditej-ta-molodi.html>
- 60.Коростеліна К.В. Ідентичність як система: структура і смисловий зміст елементів / К.В. Коростеліна // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2001. – Т. III. – Ч. 7. – С. 118–124.
- 61.Коростеліна К.В. Проблема вивчення структури ідентичностей як чинника у прогнозуванні соціального розвитку суспільства / К.В. Коростеліна // Проблеми загальної та педагогічної психології. – 2001. – Т. III. – Ч. 1. – С. 60–65.
- 62.Коростеліна К.В. Структура і динаміка системи соціальної ідентичності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія» / К.В. Коростеліна. – К., 2003. – 28 с.
- 63.Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – Спб.: Питер, 2001. – 992 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).

- 64.Кремень В.Г. Філософія національної ідеї: Людина. Освіта. Соціум / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2010. – 576 с.
- 65.Крысько В.Г. Этническая психология: учебн. пособ. / В.Г. Крысько. – М.: Академия, 2008. – 320 с.
- 66.Лебедева Н.М. Этническая и кросс-культурная психология / Н.М. Лебедева. – М.: МАКС Пресс, 2011. – 424 с.
- 67.Лозко Г. Етнологія України: теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект: [монографія] / Г. Лозко. – К.: АртЕК, 2001. – 304 с.
- 68.Лозова О.М. Методологія психосемантичних досліджень етносу: [монографія] / О.М. Лозова. – К.: Видавничий дім «Слово», 2011. – 188 с.
- 69.Лозова О.М. Психосемантика етнічної свідомості: проблеми й тенденції розвитку / О.М. Лозова // Науковий вісник кафедри ЮНЕСКО. – 2006. – № 12. – С. 162-168.
- 70.Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія. Історія психології» / О.М. Лозова. – К., 2008. – 36 с.
- 71.Львовичкіна А.М. Етнопсихологія: навч. посіб. / А.М. Львовичкіна. – К.: МАУП, 2002. – 144 с.
- 72.Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
- 73.Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С.Д. Максименко. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
- 74.Михальчук Ю.О. Психолого-педагогічні умови гармонізації етнічної самосвідомості старшокласників: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю.О. Михальчук. – К., 2005. – 19 с.

75. Михневич О.А. Психолого-педагогические проблемы формирования национального самосознания будущих учителей / О.А. Михневич. – Минск: Харвест, 2007. – 368 с. – (Библиотека практической психологии).
76. Моргун В.Ф. Проблема периодизации личности в психологии: уч. пособ. / В.Ф. Моргун, Н.Ю. Ткачева. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 84 с.
77. Москалець В.П. Духовні цінності українського народу / В.П. Москалець. – К.–Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 279 с.
78. Москалець В.П. Психологічні основи виховання духовності в українській національній школі: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В.П. Москалець. – К., 1996. – 49 с.
79. Москалець В.П. Психологія релігії / В.П. Москалець. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с. – (Альма-матер).
80. Мухина В.С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В.С. Мухина. – 7-е изд., стереотип. – М.: Издательский центр «Академия», 2002. – 456 с.
81. Мухлыкина Ю.В. Этническая идентичность: сущность, содержания и основные тенденции развития: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 «Социальная философия» / Ю.В. Мухлыкина. – М., 2011. – 21 с.
82. Нагорна Л. Поняття «національна ідентичність» і «національна ідея» в українському термінологічному просторі / Л. Нагорна // Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 14-30.
83. Налчаджян А.А. Этнопсихология / А.А. Налчаджян. – 2-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 381 с.

- 84.Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных / А.Д. Наследов. – 2-е изд. – СПб.: Речь, 2006. – 392 с.
- 85.Немов Р.С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3-х кн. / Р.С. Немов. – 3-е изд. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
- 86.Общая психодиагностика / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.
- 87.Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: навч. посіб. / Л.Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2005. – 448 с. – (Альма-матер).
- 88.Павелків Р.В. Вікова психологія: підручник / Р.В. Павелків. – К.: Кондор, 2011. – 468 с.
- 89.Павелків Р.В. Просоціальний розвиток особистості: [монографія] / Р.В. Павелків, Н.В. Корчакова. – Рівне: О. Зень, 2013. – 384 с.
- 90.Павленко В.М. Етнопсихогенез: феноменологія, фактори, механізми: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В.М. Павленко. – Дніпропетровськ, 1996. – 24 с.
- 91.Павленко В.М. Етнопсихологія: навч. посіб. / В.М. Павленко, С.О. Таглін. – К.: Сфера, 1999. – 408 с.
- 92.Павленко В.Н. Этнические и национальные идентификации и представления у украинских детей и подростков / В.Н. Павленко, И.В. Кряж, М. Барретт // Психологический журнал. – Т. 23, № 5. – 2002. – С. 60–72.
- 93.Пасічник І.Д. Український месіанізм: [монографія] / І.Д. Пасічник, П.М. Кралюк. – Острог: Вид-во НаУОА, 2013. – 220 с.
- 94.Піонтковська Д.В. Історичний екскурс основних наукових підходів вивчення феномена «ідентичність» у зарубіжній психології // Science

- and Education a New Dimension. *Pedagogy and Psychology*. – 2016. – IV (41), Issue 86. – P. 73-75.
95. Піонтковська Д.В. Основні теоретичні підходи до визначення поняття «національної ідентифікації» / Д.В. Піонтковська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 9. У 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Т. 4. – С. 44-45.
96. Піонтковська Д.В. Особливості валентності національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // *Психологічні перспективи*. – 2014. – Вип. 24. – С. 263-272.
97. Піонтковська Д.В. Проблема параметрів національної ідентичності особистості / Д.В. Піонтковська // *Матеріали XVI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції»]*, (Київ 25-26 квітня 2013р.) / Асоціація навчальних закладів України приватної форми власності, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Європейський університет. – К.: Вид-во Європейського університету, 2013. – С. 51-54.
98. Піонтковська Д.В. Програма розвитку національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»*. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 1. – С. 163-172.
99. Піонтковська Д.В. Психологічні особливості ставлення студентів до власної національної ідентичності / Д.В. Піонтковська // *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія: зб. наук.*

- праць. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2014. – Вип. 687. – С. 117-123.
100. Піонтковська Д.В. Психолого-педагогічні умови гармонізації національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Особистість у соціальному, віковому та клінічному вимірі сучасного життя: зб. наук. статей; гол. ред. Ж.П. Вірна. – Луцьк: Вежа-Друк, 2016. – С. 293-297.
101. Піонтковська Д.В. Розвиток національної ідентичності в юнацькому віці / Д.В. Піонтковська // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: зб. за підсумками звітної наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 10. У 5-ти т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – Т. 4. – С. 51-52.
102. Піонтковська Д.В. Розвиток національних цінностей особистості як умова становлення національної ідентичності студентської молоді / Д.В. Піонтковська // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне: РДГУ, 2016. – Вип. 7. – С. 210-214.
103. Пірен М.І. Національна ідентичність сучасної української еліти як чинник консолідації суспільства та реалізації демократичних реформ / М.І. Пірен // Публічне управління: теорія та практика. – 2013. – Вип. 2. – С. 62-70.
104. Пірен М.І. Основи етнопсихології / М.І. Пірен. – 2-е вид., доп. – К., 1998. – 436 с.
105. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. – Одеса: ПДПУ імені К.Д. Ушинського, 2002. – 312 с.
106. Педагогика и психология высшей школы: учеб. пособ. – Ростов н/Д: Феникс, 2002. – 544 с.

107. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания / В.Ф. Петренко. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 202 с.
108. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів / За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.
109. Психология человека от рождения до смерти. Полный курс психологии развития / Под ред. А.А. Реана. – СПб.: «прайм-ЕВРОЗНАК», 2005. – 416 с. – (Серия «Психологическая энциклопедия»).
110. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / [М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2006. – 298 с.
111. Психология самосознания: Хрестоматия / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Изд. Дом «БАХРАХ-М», 2003. – 672 с.
112. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 624 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
113. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст: Проблемы становления личности / Х. Ремшмидт; [пер. с нем.]. – М.: Мир, 1994. – 319 с.
114. Рыбалко Е.Ф. Возрастная и дифференциальная психология / Е.Ф. Рыбалко. – СПб.: Питер, 2001. – 224 с.
115. Савицька О.В. Етнопсихологія: навч. посіб. / О.В. Савицька, Л.М. Співак. – 2-е вид., випр. і доп. – К.: Каравела, 2015. – 264 с.
116. Савелюк Н.М. Психосемантичні особливості громадянської свідомості студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н.М. Савелюк. – Івано-Франківськ, 2008. – 20 с.

117. Савчин М.В. Вікова психологія: навч. посіб. / М.В. Савчин, Л.П. Василенко; ред.: Т.А. Дічевська. – 2-ге вид., доповн. – К.: Академвидав, 2011. – 382 с. – (Альма-матер).
118. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / М.В. Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.
119. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 1998. – 350 с., ил.
120. Словарь психолога-практика / [сост. С.Ю. Головин]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест, М.: АСТ, 2001. – 976 с. – (Библиотека практической психологии).
121. Словарь-справочник по психологической диагностике / Отв. ред. Л.Ф. Бурлачук, С.М. Морозов, С.Б. Крымский. – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
122. Сміт Е.Д. Національна ідентичність / Д.Е. Сміт; пер. з англ. П. Таращука. – К.: Основи, 1994. – 224 с.
123. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.А. Снігур. – К., 2005. – 32 с.
124. Соколова В.Ф. Психологічні особливості розвитку національної самосвідомості студентської молоді засобами української літератури: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Вікторія Федорівна Соколова. – К., 2009. – 203 с.
125. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности / Е.Т. Соколова. – М.: МГУ, 1980. – 176 с.
126. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности / Е.Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 215 с.
127. Солдатова Г.У. Психология межэтнической напряженности / Г.У. Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.

128. Социальная психология. Словарь / Под. ред. М.Ю. Кондратьева // Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах / [Ред.-сост. Л.А. Карпенко]; под общ. ред. А.В. Петровского. – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 176 с.
129. Співак Л.М. Діагностика і корекція «Я-концепції» молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень: навч. посіб. / Л.М. Співак. – 2-е вид. – К.: Каравела, 2011. – 224 с.
130. Співак Л.М. Динаміка розвитку національної самосвідомості юнацтва в умовах психологічного супроводу / Л.М. Співак // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. – Том 20. – Вип. 4 (38). Част. 1. – Одеса: «Астропринт», 2015. – С. 131–140.
131. Співак Л.М. Змістові та процесуальні аспекти психологічного супроводу розвитку національної самосвідомості особистості в юності / Л.М. Співак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія». – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2015. – Вип. 1. – С. 193-204.
132. Співак Л.М. Психологічні основи розвитку національної самосвідомості в юнацькому віці: автореф. дис. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л.М. Співак. – К., 2016. – 43 с.
133. Співак Л.М. Психологія розвитку національної самосвідомості особистості в юності: [монографія] / Л.М. Співак. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – 300 с.
134. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Вікова динаміка національної самоідентичності особистості в юності / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. «Психологія». – 2014. – Вип. 49. – С. 145–153.
135. Спивак Л.Н., Пионтковская Д.В. Значимость национальной самоидентичности в юношеском возрасте / Л.Н. Спивак,

- Д.В. Пионтковская // Материалы 4-й Международной научной конференции [«Современные проблемы теоретической и прикладной психологии»], (Армения, г. Ереван, 25-27 октября 2013 г.) / Ереванский государственный университет, факультет философии и психологии. – Ереван, 2013. – С. 360–362.
136. Співак Л.М., Шахрай (Піонтковська) Д.В. Особливості національної самосвідомості майбутніх психологів на першому році їх навчання у вищому навчальному закладі / Л.М. Співак, Д.В. Шахрай (Піонтковська) // Актуальні проблеми психології: Психологія навчання. Медична психологія / За ред. С.Д. Максименка. – Київ-Кіровоград: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – Том X, Вип. 14. – С. 288–297.
137. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Проблема національної ідентичності у просторі вікової психології / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Науково-практичний журнал «Психологія». Тематичний спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». – Одеса: ПНЦ НАПН України, 2012. – № 6. – С. 104–197.
138. Співак Л.М., Піонтковська Д.В. Стан вивчення проблеми національної ідентичності студентської молоді у вітчизняній психологічній науці / Л.М. Співак, Д.В. Піонтковська // Психологія: реальність і перспективи: зб. наук. праць РДГУ. – Вип. 1. – Рівне: РДГУ, 2011. – С. 115–117.
139. Ставицька С.О. Духовна самосвідомість особистості : становлення і розвиток в юнацькому віці: [монографія] / С.О. Ставицька. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, ТОВ Поліграф плюс, 2011. – 727 с.
140. Ставицький Г.А. Ідентичність як механізм розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці / Г.А. Ставицький // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка,

- менеджмент: зб. наук. праць. [Ред кол.: Євтух В.Б. (гол. ред.)]. – К.: Фенікс, 2013. – Вип. 13. – С. 146–154.
141. Ставицький Г.А. Психологічні та соціальні чинники розвитку етнічної самосвідомості в юнацькому віці: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Г.А. Ставицький. – К., 2016. – 21 с.
142. Ставицький Г.А. Соціально-психологічний тренінг розвитку етнічної самосвідомості у старшому юнацькому віці / Г.А. Ставицький // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди» Додаток 2 до Вип. 36: Тематичний вип. «Проблеми емпіричних досліджень у психології». Вип. 12. – К.: Гнозис, 2015. – С. 249–260.
143. Ставицький Г.А. Розвиток віротерпимості та толерантності молоді засобами релігійної просвіти / Г.А. Ставицький // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки : зб. наук. праць. – К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2014. – № 43(67). – С. 406–412.
144. Степико М.Т. Буття етносу: витоки, сучасність, перспективи (філософсько-методологічний аналіз) / М.Т. Степико. – К.: Т-во «Знання», 1998. – 251 с.
145. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: [монографія] / М.Т. Степико. – К.: НІСД, 2011. – 336 с.
146. Стефаненко Т.Г. Социальная психология этнической идентичности: автореф. дисс. ... доктора психол. наук: спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Т.Г. Стефаненко. – М., 1999. – 14 с.
147. Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность в ситуации социальной нестабильности / Т.Г. Стефаненко // Этническая психология и общество; под ред. Н.М. Лебедевой. – М.: Старый сад, 1997. – С. 97–103.

148. Стефаненко Т.Г. Этническая идентичность и некоторые проблемы ее изучения / Т.Г. Стефаненко // Этнос. Идентичность. Образование. Труды по социологии образования. – М., 1998. – Т. 4. – Вып. 6. – С. 85–104.
149. Стефаненко Т.Г. Этнопсихология. 4-е изд., испр. и доп. / Т.Г. Стефаненко. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 368 с.
150. Струніна В.М. Етносоціальні установки студентської молоді у структурі міжособистісної взаємодії: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.05 «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / В.М. Струніна. – Луганськ, 2007. – 24 с.
151. Суходольский Г.В. Основы математической статистики для психологов / Г.В. Суходольский. – Л.: ЛГУ, 1972. – 428 с.
152. Татарко А.Н. Методы этнической и кросс-культурной психологии: учеб.-метод. пособие [Текст] / А.Н. Татарко, Н.М. Лебедева. – М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011. – 238, [2] с.
153. Теоретичні засади виховання національної самосвідомості: програма спецкурсу і навч. посібник / [Р.О. Захарченко, В.П. Москалець, Ю.Д. Руденко та ін.]; за ред. Д.О. Тхоржевського. – К., 1998. – 150 с.
154. Томчук М.І. Психологічні основи військово-патріотичного виховання учнів / М.І. Томчук, В.В. Шевченко. – Миколаїв: Вид. від. МФ НаУКМА, 1999. – 123 с.
155. Фрейд З. Психология бессознательного / З. Фрейд. – М.: Просвещение, 1989. – 448 с.
156. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейджер, Д. Фейдимен; пер. с англ. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2004. – 608 с. – (Проект «Психологическая энциклопедия»).

157. Хотинец В.Ю. Исследование различных форм выражения этнического сознания у студентов- удмуртов / В.Ю. Хотинец // Психологический журнал. – 1997. – № 4. – Т. 18. – С. 36–42.
158. Хотинец В.Ю. О содержании и соотношении понятий этническая самоидентификация и этническое самосознание / В.Ю. Хотинец // СОЦИС. – 1999. – № 9. – С. 67–74.
159. Хотинец В.Ю. Этническое самосознание / В.Ю. Хотинец. – Спб.: Алетейя, 2000. – 240 с.
160. Хотинец В.Ю. Формирование этнического самосознания в процессе обучения вузе / В.Ю. Хотинец // Вопросы психологии. –1998. – № 3 – С. 31–43.
161. Хьелл Л. Теории личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб: Питер, 2001. – 608 с.: ил. – (Серия «Мастера психологии»).
162. Шахбанова М.М. Национальное самосознание: сущность, структура, социальные функции (на материалах Республики Дагестан): автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 «Социальная философия» / М.М. Шахбанова. – Махачкала, 1999. – 19 с.
163. Шевченко О.В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / Олена Василівна Шевченко. – К., 2005. – 213 с.
164. Шевченко О.В. Формування національної ідентичності як компоненту Я-образу особистості / О.В. Шевченко // Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні; за ред. С.Д. Максименка, В.Т. Циби, Ю.Ж. Шайгородського та ін. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2003. – С. 409–420.
165. Шмелев А.Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности / А.Г. Шмелев. – М.: Изд-во МГУ, 1983. – 158 с.

166. Шугай М.А. Психологічний аналіз розвитку національної рефлексії в процесі навчальної діяльності молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / М.А. Шугай. – Рівне, 2002. – 20 с.
167. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон: [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. А.В. Толстых]. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1996. – 344 с.
168. Этнопсихологический словарь [Текст] / [Г.Н. Волков и др.]; ред. В.Г. Крысько. – М.: Московский психолого-социальный ин-т, 1999. – 342 с.
169. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу / Т.М. Яблонська // Наукові записки Ін-ту психології ім Г.С. Костюка НАПН України; за ред. С.Д. Максименка. – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – С. 378–387.
170. Яблонська Т.М. Розвиток ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: [монографія] / Т.М. Яблонська. – Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2013. – 444 с.
171. Яблонська Т.М. Самоідентифікація зі статусом громадянина України, українською нацією як умова розвитку громадянської спрямованості особистості / Т.М. Яблонська // Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості / [М.Й. Боришевський, Т.М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін.]; за заг. ред. М.Й. Боришевського. – К.: Міленіум, 2006. – С. 46–82.
172. Якунин В.А. Педагогическая психология: учеб. пособ. / В.А. Якунин. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000. – 349 с.
173. Barrett M. English Children's Acquisition of a European Identity / M. Barrett; G. Breakwell, E. Lyons (eds.) // Changing European Identities: Social-Psychological Analyses of Social Change. – Oxford: Pergamon Press, 1996. – P. 145–172.

174. Coleman J.C. Relationships in adolescence / J.C. Coleman. – London: Routledge & Kegan Paul, 1974. – 214 p.
175. Jenkins R. Social identity / R. Jenkins. – London : Routledge, 1996. – 206 p.
176. Habermas J. Identitat / J. Habermas // Zur Rekonstruktion des Historischen Materialismus. – Frankfurt: Suhrkamp Verl., 1976. – P. 143.
177. Lambert W. Children's views of foreign peoples / W. Lambert, O. Klineberg // International Social Science Bulletin. – New York: Appleton-Century-Crofts, 1967. – 237 p.
178. Marsia J.E. Ego identity status in college women / J.E. Marsia, M.L. Friedman // J. Person. – 1970. – Vol. 38, № 2. – P. 249–268.
179. Marsia J.E. Identity in Adolescent. In Handbook of Adolescent Psychology / J.E. Marsia ; ed. by J. Adelson. – New York : Wiley, 1985. – P. 157–180.
180. Matteson D.R. Adolescence today. Sex roles and the search for identity / D.R. Matteson. – Homewood (III) : Dorsey Press, 1975. – 400 p.
181. Mead G.H. Mind, self and Society / G.H. Mead. – Chicago: The Univ. of Chicago Press, 1946. – 401 p.
182. Piagen J. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries / J. Piagen, A. Weil // International Social Science Bulletin. – 1951. – Vol. 3. – P. 561–578.
183. Piontkovska D.V. The problem of contrast between the Concepts of «National Identity» and «Ethnic Identity» in Psychological Science / D.V. Piontkovska // European Applied Sciences. – 2014. – № 1. – P. 91–93.
184. Piontkovska D. Psychological Foundations for the Harmonisation of National Identity among Students / D. Piontkovska // Materiály X Mezinárodní vědecko-praktická konference [«Vědecký průmysl evropského kontinentu – 2014»], (Praha, 27 listopadu – 05 prosinců 2014 roku). – Praha:

- Publishing house «Education and Science», 2014. – Dil. 15. Psychologie a sociologie. – P. 9–11.
185. Phinney J.S. A three-stage model of ethnic identity development in adolescence / J.S. Phinney // *Ethnic Identity: Formation a Transmission among Hispanies a other minorities.* – Albany, 1993. – P. 61–79.
186. Phiney J. Ethnic identity in adolescence and adulthood: Review of research / J. Phiney // *Psychological Bulletin*, 108. – 1990. – P. 499–514.
187. Tajfel H. Social identity and intergroup relations // H. Tajfel. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1982. – 321 p.
188. Tajfel H. The social identity of intergroup behavior / H. Tajfel, J. Turner. *Psychology of Intergroup relations.* – Chicago, 1979. – P. 7–24.
189. Turner J.C. A self-categorization theory // J.C. Turner, M.A. Hogg, P.J. Oakes, S.D. Reicher, M.S. Wetherel. *Redis-covering The Social Group: A Self-Categorization Theory.* – Oxford: Basil Blackwell, 1987.– P. 42–67.
190. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review / A.S. Waterman // *Developmental Psychology.* – 1982. – V. 18, № 3. – P. 341–358.

ДОДАТКИ

Додаток А

Модифікована методика вимірювання етнічної ідентичності

(авт. Дж. Фінні, адапт. В.М. Павленко) [42; 133]

Інструкція: Відзначте, будь ласка, ступінь своєї згоди з твердженнями, що презентують Вашу національну ідентичність. Позначте свій варіант відповіді знаком «+». Дякуємо за участь!

У термінах національної ідентичності я розглядаю себе як:

твердження	абсолютно не згідний	швидше не згідний, ніж згідний	швидше згідний, ніж не згідний	абсолютно згідний
1. Я провів багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про мою націю, її історію, культуру, територію, державний устрій, традиції, звичаї.				
2. Я беру активну участь в організаціях чи соціальних групах, які містять переважно представників моєї нації.				
3. В мене є чітке почуття власної національної належності і розуміння того, що воно для мене означає.				
4. Мені подобається зустрічатися і знайомитися з людьми, які належать до інших націй.				
5. Я багато думаю про те, як на моє життя буде впливати те, що я представник своєї нації.				
6. Я радий із того, що є представником тієї нації, до якої належу.				
7. Іноді я почуваю, що було б краще, якщо б різні етнічні групи не намагалися об'єднатися в одну.				
8. Мені не зовсім зрозуміла роль національності у моєму житті.				
9. Я часто провожу час із людьми, які належать до інших націй.				
10. В дійсності, я аж ніяк не проводив багато часу, намагаючись дізнатися якомога більше про культуру та історію своєї нації.				
11. У мене є сильне почуття належності до моєї нації.				

12. Я досить добре розумію, що означає для мене належність до моєї нації, тобто як мені ставитися до представників своєї та інших націй.				
13. Для того, щоб дізнатися якомога більше про свою національну належність, я часто спілкувався з іншими представниками моєї нації.				
14. Я дуже пишаюся своєю нацією та її досягненнями.				
15. Я аж ніяк не намагаюся стати другом для людей, які належать до інших націй.				
16. Я беру участь у таких елементах культурного життя моєї нації, як спеціальні страви, музика, звичаї.				
17. Я включений до спільної діяльності з людьми інших національностей.				
18. Я почуваю сильну прихильність до своєї нації.				
19. Мені подобається бути з представниками інших націй.				
20. Мої почуття щодо власного культурного чи національного походження позитивні.				

Додаток Б

Модифікація методики оцінки позитивності та невизначеності етнічної ідентичності (авт. О.М. Татарко і Н.М. Лебедєва) [133; 152]

Інструкція: Прочитайте, будь ласка, уважно всі твердження. Визначте ступінь Вашої згоди з кожним твердженням. Позначте свою відповідь знаком «+». Не витрачайте багато часу на обдумування відповідей.

Твердження	абсолютно не згідний	частково не згідний	не знаю	частково згідний	абсолютно згідний
1. За кордоном мені було б приємно відчувати себе представником саме своєї нації.					
2. Не хотілося б, щоб усі нації поступово змішувалися, кожен повинен точно знати своє національне походження.					
3. Незважаючи на те, що довкола мене живе стільки різних націй, я завжди чітко усвідомлюю власне національне походження.					
4. Мені неприємно зайвий раз згадувати про свою національність.					
5. Коли оточуючі говорять про культуру і традиції своєї нації, я відчуваю деякий дискомфорт, оскільки сам не можу точно визначити, до якої нації себе зарахувати.					
6. Якщо б у мене була можливість обрати національність, то я б вибрав таку ж саму.					
7. Я не впевнений, що є представником тієї нації, до якої мене зараховують оточуючі.					
8. Я не люблю, коли мене зайвий раз запитують про мою національність, у подібних випадках намагаюся обережно змінити тему розмови.					

Обробка результатів

Спочатку перекодовуються зворотні твердження. Після цього якісні оцінки ступеня згоди респондента із запропонованими твердженнями переводяться у кількісні, а саме: «абсолютно не згідний» – 1; «частково не згідний» – 2; «не знаю» – 3; «частково згідний» – 4; «абсолютно згідний» – 5.

За допомогою тверджень першої шкали (1; 4; 6; 8), із яких 1 і 6 є прямими, а 4 і 8 – зворотними, виявляється рівень валентності національної ідентичності. За першою шкалою досліджувані можуть набрати від 4 балів (негативний полюс шкали) до 20 балів (позитивний полюс шкали). Кількість набраних балів засвідчує конкретний рівень валентності національної ідентичності, а саме: 4-8 балів – низький, 9-11 балів – середній, 12-20 балів – високий.

Рівень визначеності національної ідентичності встановлюється за оцінками тверджень, які належать до шкали невизначеності національної ідентичності (2; 3; 5; 7). У цій шкалі прямими твердженнями є 5 та 7, зворотними – 2 і 3. За нею досліджувані мають змогу набрати від 4 (визначена ідентичність) до 20 балів (невизначена ідентичність). Конкретна кількість балів відбиває певний рівень визначеності національної ідентичності: 4-8 балів – високий, 9-11 балів – середній, 12-20 – низький.

Додаток В

Модифікована методика «Типи етнічної ідентичності»

авт. Г.У. Солдатової та С.В. Рижової [42; 133]

Інструкція: Нижче подано висловлювання різних людей із питань національної культури і взаємодій. Подумайте, будь ласка, якою мірою Ваша думка збігається з їх думкою. Позначте свій варіант відповіді знаком «+».

Я – така людина, яка:	згідний	швидше згідний, ніж не згідний	у чомусь згідний, у чомусь – ні	швидше не згідний, ніж згідний	не згідний
1) надає перевагу способу життя своєї нації, однак із великим інтересом ставиться до інших націй;					
2) вважає, що міжнаціональні шлюби руйнують власну націю;					
3) часто почуває перевагу людей іншої національності;					
4) вважає, що права нації завжди вище прав людини;					
5) вважає, що у повсякденному спілкуванні національність не має значення;					
6) надає перевагу способу життя лише своєї нації;					
7) зазвичай не приховує власної національності;					
8) вважає, що справжня дружба може бути лише між людьми однієї національності;					
9) часто переживає сором за людей своєї національності;					
10) вважає, що усі засоби є добрими для захисту інтересів своєї нації;					
11) не надає переваги якій-небудь національній культурі, включаючи і власну;					
12) досить часто почуває перевагу своєї нації над іншими;					
13) любить свою націю, однак поважає мову та культуру інших націй;					
14) визнає за сувору необхідність збереження чистоти нації;					
15) важко уживається з людьми своєї національності;					
16) вважає, що взаємодія з людьми інших національностей часто буває джерелом неприємностей;					
17) байдуже ставиться до своєї національної належності;					

18) відчуває напругу, коли чує докола себе чужу мову;					
19) готова мати справу з представником кожної нації, незважаючи на відмінності;					
20) вважає, що її нація має право розв'язувати власні проблеми за рахунок інших націй;					
21) часто почуває неповноцінність через свою національну належність;					
22) вважає власну націю більшою мірою обдарованою та розвинутою порівняно з іншими націями;					
23) вважає, що люди інших національностей повинні бути обмеженими в праві проживання на території її нації;					
24) роздратовується при близькому спілкуванні з людьми інших національностей;					
25) завжди знаходить можливість мирно домовитися у міжнаціональній суперечці;					
26) визнає за необхідне «очищення» культури своєї нації від впливу інших культур;					
27) не поважає власну націю;					
28) визнає, що на її землі усі права користування природними і соціальними ресурсами повинні належати лише її нації;					
29) ніколи серйозно не ставилася до міжнаціональних проблем;					
30) визнає, що її нація не краща і не гірша від інших націй.					

Обробка результатів

Ключ:

націонігілізм – твердження 3; 9; 15; 21; 27;

національна індиферентність – 5; 11; 17; 28; 30;

норма (позитивна національна ідентичність) – 1; 7; 13; 19; 25;

націоєгоїзм – 6; 12; 16; 18; 24;

націоізоляціонізм – 2; 8; 20; 22; 26;

національний фанатизм – 4; 10; 14; 23; 29.